

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет «Запорізька політехніка»

Факультет соціальних наук

(повне найменування факультету)

Психологія

(повне найменування кафедри)

Пояснювальна записка

до дипломного проекту (роботи)

магістр

(ступінь вищої освіти)

на тему Психологічні особливості розвитку професійної самосвідомості
майбутніх практичних психологів

(назва теми)

Виконав(ла): студент(ка) 2 курсу,
групи СН-112м

Спеціальності 053 Психологія

(код і найменування спеціальності)

Освітня програма (спеціалізація)

Психологія

ВАНДИШЕВ О.С.

(ПРИЗВИЩЕ та ініціали)

Керівник ГАЙВОРОНСЬКА Т.О.

(ПРИЗВИЩЕ та ініціали)

Рецензент КОВАЛЬ В.В.

(ПРИЗВИЩЕ та ініціали)

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет «Запорізька політехніка»
 (повне найменування закладу вищої освіти)

Факультет соціальних наук
 Кафедра «Психологія»
 Ступінь вищої освіти магістр
 Спеціальність 053 Психологія
 (код і найменування)
 Освітня програма (спеціалізація) Психологія
 (назва освітньої програми (спеціалізації))

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____

«01» вересня 2023 року

З А В Д А Н Н Я
НА ДИПЛОМНИЙ ПРОЄКТ (РОБОТУ) СТУДЕНТА(КИ)

ВАНДИШЕВА Олександра Сергійовича

(ПРИЗВИЩЕ, ім'я, по батькові)

1. Тема проєкту (роботи) Психологічні особливості розвитку професійної самосвідомості майбутніх практичних психологів

керівник проєкту (роботи) к.філос.н., доц. ГАЙВОРОНСЬКА Таїсія Олексіївна
 (науковий ступінь, вчене звання, ПРИЗВИЩЕ, ім'я, по батькові)

затверджені наказом закладу вищої освіти від «01» вересня 2023 року № 331

2. Строк подання студентом проєкту (роботи) «11» грудня 2023 року

3. Вихідні дані до проєкту (роботи) 104 сторінки, 3 таблиці, 1 рисунок, 70 джерел, 2

 додатки.

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити) Визначити теоретико-методологічні засади дослідження професійної самосвідомості; розкрити психологічну структуру професійної самосвідомості: компоненти та рівні; визначити та охарактеризувати складові професійної самосвідомості практичного психолога та дослідити основні фактори формування професійної самосвідомості практичного психолога на етапі підготовки у ВНЗ.

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень) Рис. 2.1. Становлення та розвиток професійної Я-концепції практичного психолога; Таблиця 2.1. Базові показники структури професійної Я-концепції практичного психолога; Таблиця 3.1. Сфери та елементи професійної діяльності; Таблиця 3.2.

Групи схильності студентів до професійної діяльності; Таблиця.3.3. Типи професійної ідентифікації та самооцінка студентів.

6. Консультанти розділів проекту (роботи)

Розділ	ПРИЗВИЩЕ, ініціали та посада консультанта	Дата, підпис	
		завдання видав	приймав виконане завдання
1	ГАЙВОРОНСЬКА Т.О., доцент	06.09.2023	20.09.2023
2	ГАЙВОРОНСЬКА Т.О., доцент	21.09.2023	11.10.2023
3	ГАЙВОРОНСЬКА Т.О., доцент	12.10.2023	26.10.2023
Норм-ль	ГАРМАШ А.О., викладач	09.12.2023	11.12.2023

7. Дата видачі завдання «01» вересня 2023 року.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів дипломного проекту (роботи)	Строк виконання етапів проекту (роботи)	Примітка
1	Узгодження теми та затвердження завдання на дипломний проект(роботу)	29.08.2023	
2	Збір матеріалу та вивчення літературних джерел на дипломний проект(роботу)	30.08.2023	
3	Затвердження теми	01.09.2023	
4	Складання змісту	20.09.2023	
5	Виконання першого розділу	22.09.2023	
6	Виконання другого розділу	06.10.2023	
7	Виконання третього розділу	20.10.2023	
8	Формування висновків	28.10.2023	
9	Перевірка роботи керівником	01.11.2023	
10	Оформлення дипломного проекту (роботи)	04.11.2023	
11	Нормоконтроль та перевірка на запозичення	09.11.2023	
12	Попередній захист дипломного проекту (роботи)	11.12.2023	
13	Подання роботи на кафедру	11.12.2023	
14	Одержання відгуку та рецензії	14.12.2023	
15	Захист дипломної роботи	19.12.2023	

Студент(ка)

(підпис)

Олександр ВАНДИШЕВ

(Ім'я ПРИЗВИЩЕ)

Керівник проекту (роботи)

(підпис)

Таїсія ГАЙВОРОНСЬКА

(Ім'я ПРИЗВИЩЕ)

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота магістра: 104 сторінки, 3 табл., 1 рис., 70 джерел, 2 додатки.

Об'єкт дослідження: професійна самосвідомість практичного психолога.

Предмет дослідження: особливості становлення та розвитку професійної самосвідомості практичного психолога на етапі підготовки у ЗВО.

Мета дослідження: розкриття психологічних аспектів розвитку професійної самосвідомості практичного психолога, теоретичне визначення та емпіричне дослідження факторів, що впливають на формування професійної самосвідомості практичного психолога на етапі підготовки у ЗВО.

Методи дослідження: аналіз наукових та літературних джерел, структурування, узагальнення і систематизування матеріалу; емпіричні: анкетування, психодіагностичні методи, психобіографічний метод.

В роботі досліджено теоретичні основи дослідження професійної самосвідомості, зроблено аналіз професійної самосвідомості практичного психолога та проведено емпіричне дослідження особливостей підготовки практичного психолога до професійної діяльності в умовах навчання у ЗВО.

Практичне значення полягає в тому, що одержані результати безпосередньо пов'язані із задачами вдосконалення професійної підготовки майбутніх практичних психологів. Висновки, одержані у роботі, можуть бути використані для більш ефективної організації учбового і виховного процесу в ЗВО.

ПРОФЕСІЙНА САМОСВІДОМІСТЬ, ПРАКТИЧНИЙ ПСИХОЛОГ,
ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСВІДОМОСТІ.....	10
1.1. Сучасний стан дослідження професійної самосвідомості фахівця	10
1.2. Психологічна структура та концептуальне наповнення професійної самосвідомості фахівця	13
1.3. Формування професійної самосвідомості фахівця: становлення та розвиток	26
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА.....	35
2.1. Професійна свідомість та самосвідомість практичного психолога	35
2.2. Професійна Я-концепція практичного психолога як результат розвитку професійної самосвідомості	41
2.3. Професійна рефлексія як механізм формування та розвитку професійної самосвідомості практичного психолога	50
2.4. Професійна ідентичність практичного психолога	58
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ НАВЧАННЯ У ЗВО	69
3.1. Методи та реалізація дослідження	69
3.2. Аналіз результатів дослідження	77
ВИСНОВКИ	91
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	94
ДОДАТКИ	101

ВСТУП

Зважаючи на активний розвиток практичної психології і психологічних практик ставиться питання про якість надання психологічних послуг населенню і відповідно якості підготовки практичних психологів. Найінтенсивнішим періодом професійного становлення (професіоналізації) практичного психолога є період навчання у ЗВО, на якому проходить практична і теоретична підготовка майбутнього фахівця. Професіоналізація є цілісним і безперервним процесом становлення особистості фахівця, який починається з моменту вибору і ухвалення майбутньої професії і закінчується з моменту припинення активної трудової діяльності.

Одним з результатів професійної підготовки фахівця, з оволодінням ним професійною майстерністю у професійній діяльності є професійна самосвідомість. Аналіз літератури дає підставу стверджувати, що існує зв'язок між успішністю професіонала у будь-якому виді професійної діяльності, якістю професійної підготовки і розвитком його професійної самосвідомості: О.Ф.Бондаренко, Воробйова Л.І, Донцов А.І., Зеєр Є.Ф., Климов Є.О., Маркелова А.К., Просекова В.М., Маркова А.К., Ханіна І.Б та ін.

Тому однією з найважливіших задач університетської освіти є формування професіонала зі сформованою, зрілою, позитивною професійною самосвідомістю, яка надалі виявиться тим міцним фундаментом для професійної самореалізації і успішної та ефективної професійної діяльності. В процесі професійного становлення майбутній практичний психолог через професійну діяльність засвоює суспільно-психологічний досвід, закладений у психологічній культурі. Результатом даного процесу стане формування в особистості на рівні самосвідомості образу його професійного Я (Я-психолог).

Теоретичний аналіз наукової літератури дає підставу стверджувати, що на сьогодні психологічні проблеми особистості і діяльності практичного психолога стали предметом дослідження багатьох науковців: Буякас Т.М., Донцов А.І, Білокрилова Г.М, Зеліченко А.І, Степанова Т.І, Климов Є.О, Маркелова А.К., Просекова В.М., Пов'якель Н.І. Вимагає подальшого вивчення і більш загальна

проблема впливу характеру наочної практико-орієнтованої психологічної діяльності на професійний вибір і самовизначення особистості: Бондаренко А.Ф., Зеєр Є.Ф., Климов Є.О., Пряжніков Н.С.

Проблемі формування професійної складової самосвідомості присвячені роботи як багатьох авторів: Альбуханова-Славська К.А., Буякас Т.М, Зеєр Є.Ф., Зеліченко А.І, Степанова Т.І., Калітійвська Є.Р., Климов Є.О, Ханіна І.Б. У психологічній науці існують різні підходи до вивчення і розуміння самосвідомості, які, відображають різні сторони цього явища, взаємодоповнюють один одного: Альбуханова-Славська К.А., Буякас Т.М, Зеєр Є.Ф., Зеліченко А.І, Степанова Т.І., Климов Є.А, Маркелова А.К., Маркова А.К. Але, не дивлячись на це, недостатньо представлені дослідження з проблем формування професійної самосвідомості практичного психолога, який виступає внутрішнім механізмом професійного становлення фахівця. Відсутні дослідження професійної самосвідомості як цілісної і динамічної системи, не виявлені психолого-педагогічні умови розвитку професійної самосвідомості студентів-психологів в процесі підготовки у ЗВО.

Отже, проблема є дуже актуальною, а дані, що є у літературі наочно демонструють необхідність подальшого дослідження цього феномену, виділення особливостей, умов і динамічних тенденцій розвитку і формування професійної самосвідомості практичного психолога на етапі підготовки у ЗВО.

Об'єкт – професійна самосвідомість практичного психолога.

Предмет – особливості становлення та розвитку професійної самосвідомості практичного психолога на етапі підготовки у ЗВО.

Мета роботи полягає в розкритті психологічних аспектів розвитку професійної самосвідомості практичного психолога, теоретичне визначення та емпіричне дослідження факторів, що впливають на формування професійної самосвідомості практичного психолога на етапі підготовки у ЗВО.

Відповідно до об'єкту, предмету і мети дослідження були сформульовані наступні завдання, які послідовно вирішувалися у розділах магістерської роботи:

1. Визначити теоретико-методологічні засади дослідження професійної самосвідомості.

2. Розкрити психологічну структуру професійної самосвідомості: компоненти та рівні.

3. Визначити та охарактеризувати складові професійної самосвідомості практичного психолога.

4. Дослідити основні фактори формування професійної самосвідомості практичного психолога на етапі підготовки у ЗВО.

Методи теоретичні: аналіз наукових та літературних джерел, структурування, узагальнення і систематизування матеріалу; емпіричні: анкетування, психодіагностичні методи, психобіографічний метод.

У дослідженні використовувався комплекс методів, вживання яких визначалося специфікою рішення на кожному етапі дослідницьких задач: теоретичні (теоретичний аналіз наукової, науково-методичної літератури з обраної теми, структурування, узагальнення і систематизування матеріалу) та емпіричні методи (анкетування, методика МПО (дослідження професійних орієнтацій та ідентифікації); психобіографічний метод.

Методологічною і теоретичною основою дослідження є ідеї і принципи системного підходу, в контексті якого професійна самосвідомість розглядається з погляду основних ознак системності: цілісності, структури, ієрархічності і динамічності. В роботі також використовувалися принципи діяльнісного підходу і що розвивається в його рамках синергетичного підходу, принципи діяльнісного опосередковування і принципи професійної діяльності, які дозволяють розглядати професійну самосвідомість як динамічне явище, що виявляється і формується в практико-орієнтованій психологічній діяльності.

Наукова новизна і теоретична значимість дослідження визначаються його орієнтованістю на подальший розвиток психологічної теорії розвитку професійної самосвідомості практико-орієнтованого психолога:

– вперше з позиції системного підходу проаналізований процес розвитку професійної самосвідомості майбутнього практико-орієнтованого психолога;

– визначена змістовна характеристика професійної самосвідомості студентів-психологів, полягаючи в співвідношенні образів «Я-психолог» і «Я-особистість»; в співвідношенні відношення до себе як до майбутнього психолога з позицій «Я-діюче» і «Я-відображене»; в оцінці знань професії і відношення до неї; в оцінці внутрішніх можливостей професійного саморозвитку і самовдосконалення. Виявлені склад і якісні характеристики структурних елементів професійної самосвідомості, що представляють систему когнітивних, емоційно-оцінкових і прогнозованих поведінкових дій і результатів.

Кожний компонент у структурі професійної самосвідомості студентів-психологів розглянутий з динамічної і результативної точок зору;

– емпірично виявлені психологічні особливості професійної самосвідомості студентів-психологів залежно від ступеня її сформованості, які виступають критеріями успішного професійного становлення фахівця;

– описані внутрішні – і міжкомпонентні кореляційні зв'язки і особові кореляти розвитку професійної самосвідомості майбутніх практичних психологів;

– виявлені шляхи цілеспрямованого управління розвитком професійної самосвідомості студентів-психологів у процесі їх підготовки.

Практичне значення полягає в тому, що одержані результати безпосередньо пов'язані із задачами вдосконалення професійної підготовки майбутніх практичних психологів. Висновки, одержані у роботі, можуть бути використані для більш ефективної організації учбового і виховного процесу в університеті, в професійній діагностиці абітурієнтів, студентів і випускників ЗВО, у системі освіти після закінчення ЗВО.

Структура та обсяг роботи зумовлено логікою дослідження і складається зі вступу, 3 розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСВІДОМОСТІ

1.1. Сучасний стан дослідження професійної самосвідомості фахівця

Необхідним є розгляд професійної самосвідомості фахівця як необхідного підґрунтя його професійної діяльності та забезпечення її ефективності та успішності. Адже саме професійна самосвідомість фахівця з одного боку, немовби фіксує підсумок його професійного розвитку, професіогенезу. З іншого боку, як внутрішній усвідомлений регулятор поведінки професійна самосвідомість впливає на подальший професійний розвиток особистості. Вона – одна із істотних внутрішніх умов безперервності розвитку фахівця, що встановлює рівновагу між зовнішніми професійними впливами, внутрішнім станом особистості характером професійної діяльності.

Саме В.С. Мерлін підкреслював діяльнісну природу самосвідомості, зазначаючи, що самосвідомість з'являється тільки щодо суб'єкта діяльності, а не просто щодо особистості. Причому вчений вважає самосвідомість функціонально вторинною порівняно із ставленням суб'єкта, що виявляється у діяльності. При цьому визначаються два рівня ставлень: до самої діяльності та більш широко до суспільства. Отже, для дорослої людини визначальною є, перш за все, професійна самосвідомість, що розглядається як один із видів чи складових самосвідомості особистості [24].

Професійна самосвідомість у сучасній психолого–педагогічній науці визначається як:

- 1) усвідомлення власної належності до професійної групи [22];
- 2) пізнання та самооцінка професійних якостей і ставлення до них [20];
- 3) особлива інстанція, у якій відбувається оцінювання існуючих досягнень, планування напрямку саморозвитку, його реалізація [20];

4) вибіркова діяльність самосвідомості, що підкоряється завданню професійного самовизначення, виявляється в усвідомленні себе як суб'єкта майбутньої професійної діяльності [23].

Об'єктом професійної самосвідомості людини є власна особистість у її професійному світі, яка одночасно пізнає та пізнається, оцінює та оцінюється. Наявність сформованої професійної самосвідомості – обов'язкова умова для успішної та продуктивної реалізації особистості як компетентного спеціаліста та для ефективного виконання своїх професійних обов'язків. Аналіз існуючих думок, щодо самосвідомості та її професійної складової дає змогу обґрунтувати положення про самосвідомість як центральну складову особистості, її ядро, що пов'язує окремі її прояви й особливості.

Професійна самосвідомість пов'язана з усвідомленням особистості у професійній діяльності, тобто змістом професійної самосвідомості є власне професійна діяльність та «Я» як суб'єкт цієї професійної діяльності. Якщо самосвідомість формується у життєдіяльності та спілкуванні і є результатом пізнання себе, своїх дій, психічних властивостей тощо, то професійна самосвідомість – це проекція всіх структурних компонентів самосвідомості на професійну діяльність [12].

Проблему взаємозв'язку «Я» та «професії» у процесі професійної самосвідомості особистості науковці вирішують у різних варіантах. Так, у першому варіанті пов'язується «Я» та професія: «Я» обирає професію, професійна самосвідомість структурується шляхом усвідомлення своєї належності до професійного співтовариства, визначення відповідності професійним еталонам та професійним ролям, визнання у професійній групі, шляхом усвідомлення своїх індивідуальних способів успішної діяльності, свого стилю в роботі [22].

Другий варіант є більш динамічним: «Я» будує професію, перетворюється в ній у часі, професійна самосвідомість функціонально здійснюється через побудову майбутнього результату діяльності, формування професійних планів, визначення вектора самовдосконалення та професійних перспектив, загальне усвідомлення впевненості у завтрашньому дні [38].

Третій варіант є діалогічним, професійна самосвідомість визначається як процес, що має діалогічну форму не завжди усвідомленого спілкування із самим собою: професійна самосвідомість формується на основі співвіднесення образу професії та «Я» на певній стадії розвитку особистості під впливом стилю життя, що потребує від людини самоконтролю та рефлексії власних вчинків і дій, взяття відповідальності за них. Еталоном, мірою професійної самосвідомості є професійний типаж–стереотип як персоніфікований образ самої професії або узагальнений образ типового професіонала [20].

І.С. Кон розглядав професійну самосвідомість через призму поглядів на професійні відносини. Включення особистості до складу референтної професійної групи зумовлює розвиток професійних відносин. Усвідомлення та оцінка професійних відносин є обов'язковою складовою професійної самосвідомості, оскільки саме у професійних відносинах формується ставлення особистості до самої себе як до фахівця, ставлення до колег, до власної професійної діяльності та ставлення інших до неї [21].

Найважливішим компонентом професійної самосвідомості, з його точки зору, є усвідомлення власного професійного розвитку в часовому просторі на всіх етапах професіогенезу: від професійної орієнтації, самовизначення, професійної адаптації аж до професійного сьогодення.

Результатом розвитку професійної самосвідомості спеціаліста буде відповідна сформована професійна ідентичність, тобто усвідомлення себе представником професії та професійного співтовариства; певний рівень ототожнення/диференціації себе з професією та професійним середовищем, колегами, що виявляється в когнітивно емоційно-поведінкових образах «Я».

Отже, «Я» професійне – це диференційована частина феноменального поля професійної діяльності людини, або сприйняття нею професійної галузі через узагальненість того, що переживається нею на протязі усього професіонального шляху. Ця частина поєднує усвідомлене сприйняття і цінності «Я» та «Я» професійного. Самосвідомість та її професіональна складова визначають

«портрет» людини, вказуючи на те, хто вона є. Вона відображає ті характеристики, які особистість сприймає як частинку себе.

З феноменологічного погляду, самосвідомість часто відображає те, що ми бачимо себе у зв'язку з різними ролями, котрі граємо в житті, у тому числі і в професійній сфері. Ці рольові образи формуються в результаті все більш складних взаємозв'язків між людьми. Тому здебільшого самосвідомість вміщує у собі певний набір образів, наприклад, Я-батька, чоловіка, студента, професіонала, службовця та ін. Легко помітити, що я людини може складатися із спектра сприйняття, в якому знаходять відображення численні специфічні «ролі» у найрізноманітніших контекстах довкілля [35].

Отже, вченими–психологами обґрунтовані та продовжують відкриватися найрізноманітніші аспекти, модальності і складові самосвідомості та її професійної складової у широкому діапазоні проведення теоретично-методологічного аналізу психіки людини: від суто суб'єктивного, рефлексивного бачення «Я» до феноменологічного, об'єктивного. Тому, вивчаючи таке складне явище, як професійна самосвідомість, не слід розглядати його лише в рамках одного підходу, а враховувати усі погляди та думки на це складне явище.

1.2. Психологічна структура та концептуальне наповнення професійної самосвідомості фахівця

На відміну від самосвідомості в цілому, професійна самосвідомість є більш специфічною за своїм змістом. Якщо в загальній самосвідомості людина усвідомлює себе як особистість, яка грає різні ролі в різних ситуаціях, то в професійній самосвідомості на перший план висувається зміст, що стосується професійної діяльності. Вивчаючи роботи психологів, що стосуються питання про структуру самосвідомості нами було відмічено, що ці науковці виходять з припущення про самосвідомість як засіб саморегуляції суб'єкта діяльності, і до структури самосвідомості включають наступні компоненти: моральний і етичний компоненти; усвідомлення себе як суб'єкта діяльності; усвідомлення і оцінка своїх психічних особливостей і властивостей у всіляких видах життєдіяльності,

усвідомлення різних відносин; усвідомлення себе в тимчасовому зв'язку і в розвитку [24; 28; 37; 39].

Відтак, структуру професійної самосвідомості особистості можна подати як єдність:

- 1) усвідомлення професійної моралі;
- 2) усвідомлення себе як суб'єкта професійної діяльності;
- 3) усвідомлення та оцінки професійних відносин;
- 4) усвідомлення власного професійного розвитку у часовому просторі.

Можна відзначити, що професійна самосвідомість прямо пов'язана з усвідомленням людиною себе в професійній діяльності, тобто зміст професійної самосвідомості відноситься до професійної діяльності і до себе, як до суб'єкта цієї діяльності. Якщо самосвідомість формується в життєдіяльності і спілкуванні з навколишніми людьми і є результатом пізнання себе, своїх дій, психічних якостей і т.д., то професійна самосвідомість - це проекція всіх структурних компонентів самосвідомості на професійну діяльність.

Починаючи, з раннього дитинства, дитина старається поводитися «добре», прагнучи до схвалення зі сторони значущих для неї осіб, що відповідає певним правилам. Самі ці зовнішні оцінки своїх вчинків, дій, намірів складає основу морального компоненту самосвідомості, тобто усвідомлення доброго та поганого у собі. Моральний фактор не є приналежністю відокремленої предметної області соціальної дійсності. Він супроводжує будь-яку діяльність людини, сприяючи або затримуючи виконання його функцій та соціальних ролей в певному колективі. Гуманістичне відношення до людей праці, піклування про підвищення виробничих показників праці, про благополуччя суспільства та колективу є конкретними проявами морального змісту [43].

Етичний зміст самосвідомості характеризується дієвістю морального розуміння, моральних принципів в діяльності. Вміст моральності в будь-якій соціальній групі визначається критерієм того, як можна поступати і як не можна. Професійна моральність знаходить свій прояв у виборі відповідних способів і

засобів для виконання професійної діяльності відповідно до норм суспільства і є результатом усвідомлення фахівцем нормативів професійної діяльності [40].

Наступним компонентом самосвідомості, на думку учених, є усвідомлення людиною себе як суб'єкта своєї професійної діяльності. На виробництві людина завжди представляється як суб'єкт професійної діяльності. Він обирає засоби, враховує умови виконання діяльності, при цьому добре знаючи кінцевий продукт своєї праці. Усвідомлення себе як суб'єкта професійної діяльності означає усвідомлення своєї відповідальності та своєї ролі в постановці професійних задач, у формуванні цілей, у виборі засобів виконання діяльності, у досягненні професійної мети і в отриманні кінцевого продукту. Не менше важливим є і усвідомлення своєї індивідуальності у виконанні діяльності [38; 40].

Традиційно важливим у структурі самосвідомості є усвідомлення психічних якостей, особливостей особистості. В професійній самосвідомості вміщується розуміння саме тих властивостей та якостей, які є необхідними для успішного виконання професійної діяльності, тобто професійно важливих якостей. Для різних професій ці якості будуть різними, але ступінь їх усвідомлення справляє помітний вплив на вибір задач, на хід їх виконання, на впевненість у собі.

У структурі професійної самосвідомості, як і самосвідомості в цілому, є такий компонент як усвідомлення і оцінка відносин. Включення людини на тривалий термін до складу референтної групи обумовлює розвиток цих відносин. Саме в цих умовах формується відношення людини до самої себе як до фахівця, відношення до колег по професії, відношення до своєї професійної діяльності, а також формується відношення інших до себе [24].

На думку дослідників, найважливішим компонентом, без якого не можна говорити про саморегуляцію особистості людини, є усвідомлення власного розвитку в часовому зв'язку. На кожному етапі життя людини і в період професійної діяльності через самосвідомість здійснюється зв'язок між минулим, теперішнім часом і майбутнім. Професійна самосвідомість відображає розвиток людини по таких ознаках як зростання професійної майстерності, просування по

службі, підвищення авторитету, зміцнення соціального статусу. Важливе значення має також постановка цілей і контроль за їх здійсненням [38].

Вчені А.А. Деркач та О.В. Москаленко у своїх роботах виділяють функціональні та структурні компоненти професійної самосвідомості: когнітивний, який реалізується у самопізнанні; мотиваційний, що реалізується у самоактуалізації; емоційний, що реалізується у саморозумінні; операціональний, який реалізується у саморегуляції. Розглянемо ці компоненти більш детально.

Когнітивний компонент. На думку учених, самопізнання є початковою ланкою, що створює самосвідомість. Здійснюючи самопізнання, тобто, обертаючи психічну діяльність на дослідження самого себе, людина проводить свідому оцінку своїх вчинків і себе в цілому. Виявлення особливостей процесу самопізнання повинне розкрити те, як людина одержує знання про себе, як розвиває це знання, як з одиничних ситуативних образів воно формується в поняття, що відображає єство людини, в якому і виражається ступінь його суспільної цінності. А співвідношення знання про себе з соціальними вимогами і нормами дає йому можливість визначити своє місце в системі суспільних відносин. В процесі взаємодії із зовнішнім світом людина, виступаючи активно дієвою особистістю, пізнає його, а разом з тим пізнає і себе. Якщо будь-яка річ, явище можуть бути пізнані через співвідношення з іншими речами або явищами, через процес виявлення їх численних взаємозв'язків, то і самопізнання людини може здійснюватися лише через відношення даної людини до інших людей, через різноманітні форми зв'язку його «Я» з «Я» інших. Уявлення індивіда про самого себе, як правило, здаються йому переконливими незалежно від того, чи ґрунтуються вони на об'єктивному знанні або об'єктивній думці, чи є вони істинними або помилковими. Конкретні способи самосприйняття, що веде до формування образу «Я», можуть бути найрізноманітнішими [24].

Дослідники вважають, що для загальної характеристики процесу самопізнання необхідно враховувати і наступне важливе положення. Самопізнання, як і всяка інша форма пізнання, не призводить до кінцевого, абсолютно завершеного знання. Будь-який об'єкт пізнання, а людина в цій якості

особливо, є невичерпним. Тому всяке знання про себе є єдністю протилежностей - відносної і абсолютної. Відносність знань про себе обумовлена постійними змінами в часі реальних умов життєдіяльності і самої людини. Нерідко спостерігаються розбіжності між реальними змінами людини і тим, що відображено їм в образі самого себе, тобто нове в психологічному розвитку людини ще не стало змістом його знання. Недостатньо чітко усвідомлюючи нове, що з'явилося, у собі, людина як би із запізненням його «відкриває» і до цього часу користується старими знаннями про себе, старими оцінками, хоча вони вже насправді не відповідають змісту нового психологічного утворення і об'єктивному його прояву. Постійна мінливість знання про себе в процесі самопізнання не означає, що знання не можуть бути істинними. Знання, які є на даному етапі розвитку людини вірно і повно відображають уявлення про його реальне місце в суспільстві, у взаємостосунках з людьми, є істинними і підкреслюють момент об'єктивності пізнання людиною самого себе. Отже, на думку учених, самопізнання як процес виявляється в безперервності його руху від одного знання про себе до іншого знання, його уточнення, поглиблення, розширення і т.д. В своїх роботах дослідники показали, що основною умовою, що визначає безперервність зміни знань про себе, є динамізм найреальнішої дійсності і взаємодії з іншими людьми.

У зв'язку з необхідністю адекватної адаптації людини в оточуючих його соціальних умовах він повинен весь час звертатися до свого «Я», удосконалювати знання про себе, перш за все з метою диференційованого регулювання поведінки. Вступаючи у спілкування у процесі діяльності або інших формах взаємодії, люди одночасно пізнають і один одного, так само і у професійній діяльності. Відтак, пізнання колег починається з спостереження за зовнішніми проявами в їх професійній діяльності або спілкуванні. Психологічні особливості особистості, зміст її внутрішнього світу – погляди, соціальні установки, відношення, цінності, емоційність, характер та інше – завжди проявляється прямо або в різноманітних непрямих, побічних формах в тих чи інших діях, вчинках, у цілісній лінії поведінки.

Критерієм оцінок знань про інших є моральні установки даної особистості, що сформувалися під впливом відповідних вимог суспільства. На думку А.А. Деркача і О.В. Москаленко, індивідуалізація їх припомнення у кожній особистості позначається і на загальному характері цих критеріїв, на змісті оцінки знання про інше. Отже, пізнаючи особливості іншого в процесі спілкування, ми виділяємо і свою відмінність від нього. Пізнаючи іншого, людина починає дивлятися в себе, порівнюючи себе з ним [24].

Самопізнання здійснюється через різні форми співвідношення самого себе з іншими людьми, тобто при такому пізнанні себе людина переважно спирається на зовнішні моменти, включаючи себе в порівняльний контекст з іншими. Основним внутрішнім прийомом такого самопізнання є самосприйняття і самоспостереження. Проте, на стадії більш менш зрілого самопізнання включається і самоаналіз.

Людина оперує вже готовими знаннями про себе, якоюсь мірою сформованими, одержаними в різний час в різних ситуаціях. Провідними внутрішніми прийомами даного рівня самопізнання є самоаналіз і самоосмислення, які спираються на самосприйняття і самоспостереження.

Емоційний компонент. Для самосвідомості найбільш важливим є стати самим собою (сформувати себе як особистість), для професійної самосвідомості, в свою чергу важливо сформувати себе як спеціаліста та професіонала, залишитися самим собою (не дивлячись на негативні впливи) та вміти підтримати себе у важкому стані та складних умовах, при цьому розуміючи самого себе. Згідно думок вчених, саморозуміння дозволить розширити уявлення про природу «Я» та його професійної складової. Дослідники розглядають саморозуміння як необхідний момент процесу самосвідомості. Причому це особистісне утворення не зводиться ні до самопізнання, ні до самовідношення, ні до знанням про себе. Згідно думки вчених, ці поняття ні в якому разі не складають синонімічний ряд. Кожне з перерахованих понять має свою системну загрузку у структурі самосвідомості [20].

Становлення і розвиток саморозуміння як процесу і результату невіддільно від розвитку особистості в цілому і залежить від специфічного способу життєдіяльності. Разом з тим саморозуміння виступає внутрішньою умовою, що в значній мірі визначає розвиток особистості і формування індивідуально-типологічних особливостей її структури. Дуже важливо бути рівним собі і дуже важливо себе пізнавати. І звідси витікає не менше важливе розуміння того, що Я - це Я. Тому, коли людина вимовляє «Я», його внутрішні переживання є вельми значущими.

Процес саморозуміння в професійній діяльності зумовлює зміну уявлень про себе як спеціаліста, за допомогою формування професійних проблем, задач і їх рішення відбувається зі співвідношення нового знання з певною системою цінностей. Відбувається виникнення «професійних» задач і задач на визначення своїх можливостей. Вирішуючи «професійну» задачу, спеціаліст визначає і особливим чином засвоює якості, що характеризують його потенційно і ті, що він асоціює зі своїм «професійним» існуванням [22].

Саморозуміння як процес виявляється в безперервному його русі від одного знання про себе до іншого знання, у формуванні окремих ситуативних образів і розпливчатих уявлень до більш менш стійкого поняття про себе як спеціаліста. На думку дослідників, саморозуміння функціонує як процес побудови і корекції образу «Я» (наповнення самосвідомості змістом, що зв'язує людину з іншими людьми і його життєдіяльності).

Знання про самого себе людина одержує шляхом аналізу ситуацій, в яких опиняється, їх класифікацією. Відношення особистості до інших і відношення суспільства до особистості в ситуації згоди, перешкод, конфлікту, кризи сприяють організації мислення про самого себе, збагненню свого внутрішнього «Я». Через оцінки і цінності інших людей, включених у відносини особистості, суб'єкт набуває своє місце, місце свого «Я» в суспільстві та професії. Приймає чи ні, як характеризує і переживає самого себе як носія систем професійних відносин, своєрідного професійного об'єкту, по якій внутрішній структурі побудовані когнітивні елементи саморозуміння, якими вони є і яку природу мають відправні

професійні точки саморозуміння, тобто колишні включення в професійні групи (самоототожнення з професійними групами різного типу), як вони відрекомендовані в саморозумінні - все це має особове значення [20].

Змістом саморозуміння, зокрема, є не тільки фактична сторона досягнень людини, її минуле, але і усвідомлення можливостей («Я-реальне»), а також того, який вона хотіла б стати («Я-ідеальне»). «Реальне Я» – установки, пов'язані з тим, як індивід сприймає свої актуальні здібності, ролі, свій актуальний статус, тобто, з його уявленням про те, який він є насправді. «Ідеальне Я» – установки, пов'язані з уявленням індивіда про те, яким він хотів би стати. Бажані ціннісні орієнтири «ідеального Я» (якості, формування яких прагне індивід) визначають ближні і дальні цілі в саморегуляції індивіда; відмінність між «ідеальним Я» і «реальним Я» може забезпечити необхідне джерело мотивації для досягнення бажаного (в цьому випадку можна говорити про організацію і готовність до саморозуміння). «Ідеальне Я» складається з цілого ряду уявлень, що відображають спрямованість індивіда. Як показала К. Хорні, велике розходження між «реальним» та «ідеальним Я» нерідко веде до депресії, що зумовлено недосяжністю ідеалу. Г.У. Олпорт вважає, що «ідеальне Я» відображає цілі, які індивід пов'язує зі своїм майбутнім. Привабливі якості «ідеального Я» визначають близькі та віддаленні цілі індивіда, а відмінність між «ідеальним» та «реальним Я» забезпечує необхідні для досягнення цілей передумови. Тобто «ідеальне Я» в професійному плані визначає те, яким спеціаліст хотів би бути, відображає професійні якості та властивості, до набуття яких він прагне. Визначає ближні і дальні цілі. «Реальне Я», в свою чергу визначає те, як спеціаліст сприймає свої актуальні професійні здібності, ролі, свій актуальний статус, тобто, з його уявленням про те, який він є насправді.

Саморозуміння не безпристрасний процес, воно емоційне забарвлено, приносить задоволення або гіркоту. Емоційна сторона саморозуміння є свого роду сплавом загального емоційного відношення до себе і відношення власне оцінним.

Важливим компонентом саморозуміння є самоповага. Це поняття багатозначно, воно має на увазі і задоволеність собою, і поняття себе, і відчуття

власної гідності, і позитивне відношення до себе, і узгодженість свого «актуального Я» і «ідеального Я». Самоповага виражає установку схвалення або несхвалення, указує, якою мірою спеціаліст вважає себе здатним, значним, та тим, що здатен досягати і бути гідним успіху.

Самоповага – це особиста ціннісна думка, виражена в установках спеціаліста до себе [19]. Спеціаліст з високою самоповагою вважає себе не гіршим за інших колег, вірить в себе, вірить в успіх, при позитивних оцінках оточуючих добивається цілісності. Низька самоповага, навпаки, припускає стійке відчуття неповноцінності, збитковості при низьких оцінках оточуючих, що надає у край негативну дію на емоційне самопочуття і професійну поведінку спеціаліста, у результаті чого відбувається конфлікт саморозуміння.

Згідно думки вчених, становлення саморозуміння проходить по декільком напрямкам [19; 20; 22]:

1) відкриття та осмислення свого внутрішнього світу, коли починається аналіз своїх емоцій не як тих, що залежать від зовнішніх подій, а як стану свого «Я», і проявляється у відчутті своєї особливості та не схожості на інших;

2) з'являється здатність осмислення незворотності часу, розуміння кінечності свого існування (саме це розуміння заставляє замислитися про зміст життя, своїх перспективах, у тому числі і професійних, своєму майбутньому, про значення самого себе для суспільства, для самого себе, для обраної професії), осмислення своїх цілей, спрямованостей, сутності та змісту самої особистості, свого буття;

3) формується цілісне та ціннісне уявлення знань про самого себе, відношень до себе, причому саморозуміння не тільки вступає як характеристика аналізу особливостей свого тіла, зовнішності, привабливості; осмислюються знання про себе в залежності від конкретного випадку, пов'язаного з аналізом власних морально-психологічних, інтелектуальних якостей.

Мотиваційно-цільовий компонент. На думку А.А. Деркача і О.В. Москоленко, зміст цього компоненту реалізується через самоактуалізацію. Актуалізуватися – значить, стає реальним, існувати фактично, а не тільки

потенційно. К. Роджерс вважав, що особистість володіє природженою тенденцією до самоактуалізації і прагнення до неї виявляється в цілеспрямованому задоволенні потреби в самоактуалізації в її життєвій реальності. Самоактуалізація припускає реалізацію особового потенціалу і вдосконалення людини. Особистості, що самоактуалізуються, за визначенням А. Маслоу, повністю реалізують все, на що вони здатні. Вони досягають намічених професійних вершин. Важливим моментом самоактуалізації є ухвалення відповідальності за свої дії [24].

Самоактуалізація – це постійний процес розвитку своїх потенційних можливостей з метою досягнення творчої зрілості. За визначенням В. Франкла, самоактуалізація – це не кінцеве призначення людини. Вона є слідством і результатом здійснення змісту життя. Виділяють декілька трактувань самоактуалізації:

- процес актуалізації можливостей особистості;
- повноцінна реалізація творчої і духовно багатой особистості;
- процес саморозвитку особистості, її особового «зростання зсередини»;
- слідство інтенціональності людського життя і досягнення її значення;
- процес творчої зрілої особистості.

Самоактуалізація як багатовимірна особова категорія складається з різних особистісно-професійних орієнтацій. На підставі теорії самоактуалізації А. Маслоу, ідей Ф. Перлза і інших теоретиків екзистенціально-гуманістичного напрямку в психології, а також «критичних поведінкових індикаторів» Э. Шостром визначив основні параметри, що становлять самоактуалізацію:

- ціннісні орієнтації;
- гнучкість;
- сензитивність і спонтанність поведінки;
- самоповага;
- схильність до гармонійного сприйняття навколишнього світу;
- контактність, міжособистісна чутливість та емпатія;

- прагнення до надбання знань про навколишній світ, що виражається в пізнавальній потребі;
- творча спрямованість, що реалізується в креативності.

Професійна самоактуалізація, на думку А. Маслоу, Д. Роджерса, Ф. Перлза, Е. Шострома, Л.Я. Гозмана, виступає операціональним аналогом особистісної зрілості. Високий рівень самоактуалізації сприяє досягненню творчої зрілості особистості. Науковці зазначають, що люди, які самоактуалізуються, всі без виключення залучені до якоїсь справи, вони віддані своїй справі, воно є чимось дуже важливим для них – це свого роду покликання. Всі люди такого типу прагнуть реалізації вищих цінностей, які, як правило, не можуть бути зведені до чогось ще більш високого. Ці цінності (серед них – добро, істина, порядність, краса, справедливість, досконалість і ін.) виступають для них як життєво важливі потреби. Існування для особистості, що самоактуалізується, представляється як процес постійного вибору, як безперестанне рішення гамлетівської проблеми «бути або не бути». В кожний момент життя у особистості є вибір: просування вперед, подолання перешкод, що неминуче виникають на шляху до високої мети, або відступ, відмова від боротьби і здача позицій. Особистість, що самоактуалізується, вибирає завжди рух вперед, подолання перешкод. Самоактуалізація разом з тим пропонує опору на власні сили, наявність у людини самостійної, незалежної думки по основним життєвим питанням. Це процес постійного розвитку та практичної реалізації своїх можливостей [32].

Операціональний компонент. Саморегуляція – це розкриття резервних можливостей людини, а отже, розвиток творчого потенціалу особистості. Вживання прийомів саморегуляції припускає активну вольову участь і, як наслідок, є умовою формування сильної, відповідальної особистості (що поза сумнівом важливе для роботи будь-якого фахівця).

На психологічному рівні саморегуляція є інтеграційним сплавом природжених і придбаних стратегій реагування і готовності до певної форми або способу взаємовідношення з середовищем [32], як відмічають більшість вчених, система психічної саморегуляції має ієрархічну будову і включає два рівні –

свідомий та підсвідомий. Завдяки свідомій саморегуляції можливості пристосування до різноманітних складних умов можуть зростати та розширятися.

На цьому рівні реалізується і регуляція професійної діяльності. С.Л. Рубінштейн в ході дослідження психічної активності суб'єкта також виділяв дві форми регуляції: спонукальну і виконавську. Спонукальну реакцію він пов'язав з формуванням прагнення, вибором спрямованості, активності; виконавську – із забезпеченням відповідності активності об'єктивним умовам. К.А. Абульханова в структурі особистісної саморегуляції виділяє мотиви, відчуття, волю, розглядаючи їх як детермінанти регуляції поведінки і діяльності людини. Вона відзначає, що «особистісна регуляція, долаючи зовнішні і внутрішні перешкоди, виступає як вольова лінія діяльності. На цьому рівні регуляція здійснюється не як дія одного мотиву, а як складне особистісне рішення, в якому враховуються бажане і небажане і їх конкретне відношення по ходу діяльності», що змінюється [2].

Розвиваючи ідеї С.Л. Рубінштейн про становлення людини суб'єктом своєї життєдіяльності, К.А. Альбуханова говорить про три рівні розвитку саморегуляції професійної діяльності, що представляють собою співвідношення зовнішнього (вимог до виконання професійної діяльності) та внутрішнього (професійні якості фахівця). Якщо на першому етапі фахівець узгоджує свої особливості з нормами професійної діяльності, на другому – вдосконалює якість професійної діяльності шляхом оптимізації своїх можливостей, то на третьому рівні фахівець як суб'єкт професійної діяльності виробляє оптимальну стратегію та тактику, проявляючи творчий характер своєї діяльності. На цьому рівні фахівець може виходити за рамки професійної діяльності, підвищуючи міру складності, здійснюючи такі форми професійної регуляції, як ініціатива, відповідальність. З її точки зору це і якраз і є той психологічний механізм «авторської позиції особистості» у професійній діяльності [2].

У психології доведено, що процес розвитку особистості виявляється в збільшенні ролі внутрішніх факторів і вдосконаленні саморегуляції. Тільки той, хто готовий управляти собою і змінювати зовнішні обставини, хто визнає себе за

суб'єкта власної життєдіяльності, за наявності відповідних умінь дійсно демонструє високий рівень розвитку саморегуляції, може бути компетентним фахівцем у своїй професійній діяльності.

Кажучи про вищу стадію розвитку особистості та фахівця, Б.Г. Ананьєв підкреслював, що тут людина починає «творити», стаючи відносно незалежним від зовнішніх умов і власних властивостей, самостійно змінюючи і трансформуючи і те, і інше [3]. С.Л. Рубінштейн обґрунтував два способи відношення людини до світу, говорячи про ступінь розвитку його саморегуляції і міру перетворення в суб'єкта власного життя. «Включений» індивід відрізняється пасивним, залежним, пасивним відношенням до життя. Той, що «рефлексує» – проявляє активне, діяльне до неї відношення. Саме при другому способі можливе відношення фахівця до професійного середовища, властивому більш високому ступеню розвитку, коли здійснюється справжня діалектика особистого та професійного, що характеризує розвиток особистості як більш повний, тобто особистісна та професійна поведінка людини визначається не зовнішніми діями, а внутрішніми цілями і намірами, він починає детермінуватися не стільки минулим, скільки майбутнім [31]. Рефлексія є універсальним механізмом процесу саморегуляції. Вона фіксує, зупиняє процес діяльності, відчужує і об'єктивує його і робить можливим усвідомлену дію на цей процес.

Високий рівень розвитку саморегуляції, який об'єктивно виражається в тонкості, диференційованості і адекватності всіх усвідомлених інтелектуальних, емоційних, поведінкових реакцій, вчинків, вербальних проявів і т.д., дає підставу припускати наявність достатньо зрілого стану розвитку самосвідомості в цілому, та її професійної складової у тому числі.

Розглянені функціональні компоненти професійної самосвідомості пов'язані між собою, їх виділення та відокремлення може бути прийнято тільки умовно. Ці компоненти реалізуються у двох планах. В об'єктивному плані їх показником виступає професійна майстерність, у суб'єктивному – Я-концепція. Професійна Я-концепція детермінує будову професійного досвіду людини, різні пласти якої, як відзначають Арестова і Шильштейн, відрізняються один від одного за

ступенем усвідомленості і вербалізованості [14]. На професійну майстерність як цілісне утворення впливають зовнішні (професійне навчання, соціум, його вимоги, мораль та ін.) та внутрішні (самоактуалізація, самопізнання, саморегуляція, саморозуміння) фактори та умови, у результаті чого змінюється Я-концепція. І навпаки, Я-концепція впливає на професійну майстерність спеціаліста.

Таким чином, структура професійної самосвідомості представляє собою безкінечну сукупність професійних образів «Я», яка включає професійну Я-концепцію, сукупність переживань, що виражають конкретне відношення до себе як суб'єкту професійної діяльності і складають «глобальне самовідношення»; сукупність поведінкових реакцій, що виражають способи реалізації афективно-когнітивного відношення до себе як суб'єкту професійної діяльності і складають важливий аспект саморегуляції.

1.3. Формування професійної самосвідомості фахівця: становлення та розвиток

Самосвідомість виникає у людини в процесі соціальної взаємодії як неминучий і завжди унікальний результат психічного розвитку, як відносно стійке і в той же час схильне до внутрішніх змін і коливань психічне надбання. Воно накладає незгладимий відбиток на всі життєві прояви людини – з самого дитинства до глибокої старості. Становлення та розвиток професійної самосвідомості, в свою чергу, розпочинається з моменту вибору і ухвалення майбутньої професії і закінчується з моменту припинення активної трудової діяльності. Професійний розвиток людини у цілому, її самосвідомості та професійної складової онтогенетично пов'язаний з основними видами діяльності, відповідними віковим періодам.

Віковий розвиток людини як суб'єкта праці Є.О. Климов представляє у вигляді трьох періодів, в кожному з яких виділяє і характеризує стадії розвитку професійного становлення, які можна розглядати як етапи становлення самосвідомості та безпосередньо її професійної складової [23].

1. Період дошкільного розвитку:

- стадія передгри – інтервал від народження приблизно до 3 років;
- стадія гри, придбання навичок самообслуговування, первинних трудових навичок – період дошкільного дитинства;
- стадія оволодіння учбовою діяльністю – період молодшого шкільного дитинства, інтервал від 7-8 до 11-12 років.

2. Період «вибору професії» (проектування професійного старту і життєвого шляху):

- стадія оптанта, або оптації (від лат. optio – бажання, обрання); інтервал від 11-12 до 14-18 років – усвідомлена підготовка до трудового життя; планування, проектування професійного життєвого шляху. В цей період відбувається оволодіння системою соціально значущих ціннісних уявлень, ідеалів (уявних зразків побудови життя, діяльності, професійного шляху), активне і дієве засвоєння системи належних відносин з однолітками і старшими, активний самоаналіз і співвідношення своєї особистості зі світом дорослих, спроби реального планування свого майбутнього. В цей час особливо інтенсивно і активно формуються інформаційні основи моральної, соціальної, а отже, професійної спрямованості особистості. Цей період характеризується активними спробами самовдосконалення: самовиховання, самоосвіта, самоорганізації, прагненням підготувати себе до майбутнього. Інтенсивно розвивається здатність усвідомлення, контролю операцій мислення і довільного управління ними. Стадія оптанта завершується оформленням специфічного для неї психічного новоутворення в структурі суб'єкта діяльності (в його самосвідомості) – реалістичного уявлення про деяку «референтну» професійну спільність, в яку він включає себе в перспективі.

3. Період професійної підготовки і подальшого становлення професіонала:

- стадія адепта (прихильника) деякої професійної спільності; інтервал від 15-18 до 16-23 років. Залежно від професії, цей процес може мати багаторічну або короткочасну (у формі простого інструктажу) тривалість. При багаторічній професійній підготовці доводиться розрізняти тих, хто знаходиться на першому,

на другому і т.д. роках навчання, оскільки від року до року відбуваються істотні зміни самосвідомості, спрямованості особистості, інформованості, уміlostі і інших сторін індивідуальності, специфічні «кризи розвитку» і потреба у психологічній підтримці становлення професіонала. В цей час відбувається освоєння системи основних ціннісних уявлень, що характеризують дану професійну спільність, культивованих в ній, оволодіння спеціальними знаннями, уміннями, навичками, необхідними і важливими для майбутньої професійної діяльності. Розвиваються професійно важливі особистісні якості, структуруються системи цих якостей. Формується професійна придатність, що розуміється як системна організація суб'єкту і об'єкту (суб'єкта в специфічному професійному середовищі) і що виражається в поєднанні успішності учбово-професійної, трудової діяльності із задоволеністю обраним шляхом;

- стадія адаптанта – адаптація, звикання молодого фахівця (адаптанта) до роботи;

- стадія інтернала – професійна діяльність працівника, який стійко любить свою справу, і може цілком самостійно виконувати свої основні професійні функції;

- стадія майстра – професійна діяльність працівника, який може вирішувати як прості, так і найважчі професійні задачі, який виділяється спеціальними якостями, уміннями і (або) універсалізмом, широким орієнтуванням в професійній області і має індивідуальний стиль роботи), стадія продовжується і далі, а характеристики решти стадій додаються до її характеристик);

- стадія авторитету – професійна діяльність працівника, який добре відомий в професійному колі;

- стадія наставника – професійна діяльність працівника, у якого колеги.

Первинна залежність самосвідомості від зовнішніх умов та обставин безперечна, хоча зрозуміло, що з віком вона відіграє все більш самостійну роль у житті людини, що безпосередньо стосується й професійної сфери, у якій особистість реалізується як спеціаліст у певній галузі. З моменту свого зародження професійна самосвідомість стає активним початком, що регулює та

координує професійну діяльність спеціаліста, виступаючи в трьох функціонально-рольових аспектах [10; 26]:

1. Професійна самосвідомість як засіб забезпечення внутрішньої узгодженості професійної діяльності особистості. Ряд досліджень з теорії особистості ґрунтується на концепції, згідно якої людина завжди йде по шляху досягнення максимальної внутрішньої узгодженості, у професійній сфері в тому числі. Уявлення, відчуття або ідеї спеціаліста, вступаючи в суперечність з іншими уявленнями, відчуттями або ідеями, призводять до дегармонізації особистості, до ситуації психологічного дискомфорту. Випробовуючи потребу у досягненні внутрішньої гармонії, спеціаліст готовий робити різні дії, які сприяли б відновленню втраченої рівноваги. Істотним чинником відновлення внутрішньої узгодженості у професійній сфері є те, що людина думає про самого себе як спеціаліста.

2. Професійна самосвідомість як інтерпретація професійного досвіду. Ця функція професійної самосвідомості в поведінці полягає в тому, що вона визначає характер індивідуальної інтерпретації професійного досвіду, оскільки у людини існує стійка тенденція будувати на основі власних уявлень про себе не тільки свою професійну поведінку, але і інтерпретацію свого професійного досвіду.

3. Професійна самосвідомість як сукупність очікувань. Професійна самосвідомість визначає також і очікування людини від професійної діяльності, тобто його уявлення про те, що повинне відбуватися. Кожній людині властиві якісь очікування, що багато в чому визначають і характер його дій. Так, спеціалісти, упевнені у власній значущості та компетентності, чекають, що і інші спеціалісти будуть відноситися до них таким же чином; вважаючи ж, що вони нікому не потрібні, не можуть подобатися, будуть вважати себе некомпетентними спеціалістами, виходячи з реакції оточуючих та тієї умови, що вони інтерпретують реакції оточуючих відповідним чином. Багато дослідників вважають цю функцію центральною, розглядаючи професійну самосвідомість як сукупність очікувань, а також оцінок, що відносяться до професійної сфери діяльності особистості.

І.С. Коном були виділені механізми формування професійної самосвідомості [21]:

1. Дзеркальне віддзеркалення. Уявлення людини про самого себе як спеціаліста формуються з реакцій на себе з боку референтного професійного середовища. Спочатку молодий спеціаліст не володіє системою критеріїв оцінки самого себе як спеціаліста, він засвоює ці оцінки від інших і формує на цій основі власну систему критеріїв і уявлень.

2. Механізм порівняння. У міру формування власної системи критеріїв самооцінювання, спеціаліст починає все більше уваги приділяти порівнянню себе з іншими. Цей процес одержав назву порівняння.

3. Самопрезентація і самоверифікація. Формуючи деякий образ власного професійного «Я», людина здійснює перевірку точності цього образу і адекватності уявлень про самого себе як спеціаліста. Ця адекватність не може бути досягнута яким-небудь іншим шляхом окрім співвідношення з оцінками, здійснюваними іншими спеціалістами.

4. Самоатрибуція. Відповідно до принципу самоатрибуції, у процесі формування уявлень про самого себе спеціаліст покладається на інформацію з трьох наступних джерел: аналіз внутрішніх імпульсів; нагляд за своєю поведінкою; і аналіз обставин, в яких ця поведінка реалізується. Чим суперечливіші і невизначені внутрішні імпульси, тим більшою мірою він покладається на свої вчинки і обставини, в яких вони реалізовувалися.

5. Ієрархізація. До психологічних центральностей або ядра професійної самосвідомості відносяться ті елементи, властивості, якості, ролі і т.п., які оцінюються як суб'єктивно значущі. Психологічні центральності індивідуалізувалися і володіють віковою специфікою.

6. Змістовна інтеграція. Перераховані принципи не функціонують по окремоті, вони пов'язані один з одним і домінування одного з них відповідним чином позначається на інших [21; 93].

У дослідженнях І.С. Кона [21; 93] нижній рівень професійної самосвідомості утворений слабоструктурованими, мало усвідомленими

установками, в яких домінує емоційний компонент. На вищерозміщених рівнях самоустановки набувають все більш узагальненого і структурованого характеру і інтегруються в цілісний образ професійного «Я». Подібна точка зору належить і Д. Гордону.

Також у процесі формування професійної самосвідомості були виділені показники і критерії її становлення:

- міра усвідомлення спеціалістом нормативних основ професійної діяльності: нормативної бази та специфіки діяльності, а також сутності професійної компетентності – тих вимог, які висуває до нього суспільство та професійна група в цілому;

- міра усвідомлення та характер оцінки спеціалістом своїх професійних відносин з колегами, взагалі-професійною групою та ін;

- міра усвідомлення спеціалістом особливостей свого професіогенезу, включаючи ймовірний прогноз майбутнього професійного розвитку, усвідомлення шляхів превенції та подолання професійної стагнації, професійних деформацій та деструкцій;

- міра усвідомлення власного професійного «Я» в цілому, що відображається у професійній Я-концепції фахівця як підсумковому уявленні про себе, результаті роботи щодо пізнання власного професійного «Я», осмислення своєї ролі у професійному бутті.

Відповідно до уявлень С. Хартера диференціація різних рівнів є професійної самосвідомості розглядається їм в послідовності, що відображає траєкторію професійного розвитку особистості і усвідомлення нею своїх професійних обов'язків та функцій, поведінкових характеристик, емоційно-мотиваційної сфери, так само інтелектуальних властивостей, а що найголовніше усвідомлення себе як спеціаліста та професіонала [14].

У площині професійної самосвідомості при взаємодії всіх її структурних і змістовних компонентів можна виділити наступні рівні її становлення:

1. Агармонійний – в структурі професійної самосвідомості зв'язки слабкі або відсутні; взаємовідношення із професійним середовищем нестійке, має місце спрощене розуміння себе і інших, себе в очах інших.

2. Дисгармонійний – зміст структури професійної самосвідомості характеризується наявністю зв'язку, але він має або виражений суперечливий характер, або відрізняється домінуванням певних компонентів та професійних якостей, тому діапазон відносин з професійним середовищем коливається від безініціативного до активного.

3. Змішаний – поєднання характеристик дисгармонійного і оптимального рівнів.

4. Оптимальний – структурні зв'язки професійної самосвідомості стійкі, відсутнє домінування певних компонентів; рівновага відносин до себе як спеціаліста і навколишнього професійного світу; з'являється прагнення до самореалізації.

5. Гармонійний – в структурі професійної самосвідомості стійкі і виражені зв'язки, діалогічна модель відносин з професійним середовищем, самореалізація через різні способи самовираження себе як професіонала. З цим рівнем ми зв'язуємо і рішення проблеми самовдосконалення професіонала і особистості загалом.

Сукупність представлених рівнів становлення професійної самосвідомості охоплює і структурує загальні і індивідуально-типологічні закономірності даного процесу. Сукупність показників і рівнів процесу становлення професійної самосвідомості охоплює закономірну динаміку змісту професійної самосвідомості у часі, зміну фаз і етапів її становлення, а також закономірну розрізненість операційного складу і якісну трансформацію ядерних компонентів професійної самосвідомості і функціональних компонентів професійної діяльності [6]. Проте неясними залишаються критерії віднесення професійної самосвідомості до того або іншого рівня становлення.

Загалом, дослідження становлення професійної самосвідомості у процесі професійного становлення людини йдуть по декількох напрямках. Перш за все,

вивчаються зсуви у змісті професійної самосвідомості і її компонентів: які професійні якості розвиваються краще, як міняється з віком рівень і критерії самооцінок. Далі простежується зміна структури образу професійного «Я» в цілому: ступінь його диференційованої (когнітивної складності), внутрішньої послідовності (цілісності), стійкості (стабільності в часі), суб'єктивної значущості, контрастності (від початку етапу професіоналізації, на етапі підготовки у ЗВО до професійної зрілості, коли спеціаліст ясніше усвідомлює свою індивідуальність, свої відмінності від оточуючих його колег і надає їм більше значення, так що образ його професійного «Я» стає однією з центральних установок в його особистості, з якою вона співвідносить свою поведінку, а також рівень самоповаги [6; 16. с. 213].

У процесі професійного становлення спеціаліста образи його професійного «Я» стають:

- більш диференційованими і багатокomпонентними;
- більш узагальненими, переходячи від фіксації випадкових, зовнішніх ознак до більш широких поведінкових характеристик і, нарешті, до глибоких внутрішніх диспозицій;
- більш індивідуальними і психологічними, підкреслюючи приховані детермінанти і мотиви професійної поведінки, а так само свої відмінності від інших спеціалістів;
- власне «Я» здається більш стійким;
- виникає і поступово посилюється розмежування і зіставлення наявного і ідеального (бажаного, належного) «Я»;
- змінюється вага і значущість усвідомлюваних компонентів і властивостей самозвеличання [16].

У цілому, характеризуючи вікову динаміку розвитку самосвідомості та її професійної складової можна наголосити на збільшенні кількості описових категорій, зростання гнучкості і визначеності у їх використовуванні, підвищення рівня вибіркової, послідовності, складності і інтегрованості інформації, використовування все більш тонких оцінок і зв'язків між ними, зростання

здатності аналізувати і пояснювати поведінку людей, збільшення уваги до викладу матеріалу, бажання зробити його переконливішим. Крім професійної самосвідомості і розвитку Я-концепції процес професіоналізації зачіпає всю особистість у цілому, викликаючи зміни різних її складових і їх взаємозв'язків [20].

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА

2.1. Професійна свідомість та самосвідомість практичного психолога

Процес професійного становлення практичного психолога включає розвиток його свідомості та самосвідомості. У роботах І.С. Кону, В.П. Тугарінова, В.А. Ядова та ін., представлений філософсько-соціологічний аспект проблеми свідомості та самосвідомості [3; 6; 20; 28].

Оскільки наша свідомість функціонує в системі «Я не Я» в центрі його знаходиться Я, яке і виступає як ініціатор поведінки і діяльності, всієї сукупності багатоманітних відносин. Кожний з нас знає, що таке власне Я, але дати цьому наукове визначення також важко. Якщо виразитися достатньо просто, то Я – це особистість, що розглядається зсередини, здатність людини виділяти себе з оточення і виступати як суб'єкт (ініціатор) власної діяльності і поведінки.

Таким чином, бути людиною – значить мати свідомість, тобто володіти умінням виділяти себе з навколишнього зовнішнього світу, формувати певне відношення до цього світу, взаємодіяти з ним, вносити в нього цілеспрямовані зміни. Якщо ж замість не «Я» зовнішнього світу поставити Я, утворюється система «Я – Я», і ми одержуємо абсолютно іншу психічну реальність, яка називається самосвідомістю. Іншими словами, людина, маючи свідомість, неминуче має і самосвідомість, тобто здібність до самопізнання, емоційно-ціннісному відношенню до себе, здібність до самоконтролю і саморегулювання.

Складовим компонентом цілісної самосвідомості практичного психолога є професійна самосвідомість. П.А. Шавир визначає професійну самосвідомість як «вибірково направлену діяльність самосвідомості, підлеглу задачі професійного становлення. В самому узагальненому вигляді воно виявляється в усвідомленні себе як суб'єкта майбутньої професійної діяльності». С.В. Васьковська трактує професійну самосвідомість як унікальний феномен людської психіки, що обумовлює саморегуляцію своїх дій у професійній сфері на основі пізнання

професійних вимог, своїх професійних можливостей та емоційного відношення до себе як суб'єкта професійної діяльності.

Професійна самосвідомість характеризує певний рівень самовизначення особистості. Особистість, що визначилася у професійному плані – це індивід, що усвідомлює свої життєві цілі, плани, що пов'язані з самореалізацією у професійній сфері, професійні наміри (те, чого він прагне), свої особистісні та фізичні якості (що він представляє собою як професіонал), свої можливості, здібності (що він може, межі його професійного самовдосконалення), вимоги, що пред'являються професійною діяльністю, професійною групою [38].

Професійна самосвідомість практичного психолога формується завдяки розвитку мислення, самостійності і професійно важливих якостей і властивостей особистості і виявляється в усвідомленні себе як суб'єкта майбутньої професійної психологічної діяльності [14].

Професійна самосвідомість практичного психолога як процес включає розуміння себе як спеціаліста, професіонала, своєї професійної поведінки, емоційне самовідношення і самооцінку; усвідомлення норм, правил, моделей своєї професії як еталонів для усвідомлення своїх якостей; усвідомлення цих якостей у інших спеціалістів цієї професійної області, порівняння себе з якимсь абстрактним або конкретним колегою; зарахування оцінки себе як професіонала з боку колег; самооцінювання людиною своїх окремих сторін [22; 29].

Б.Г. Паригін розглядає професійну самосвідомість практичного психолога як різновид самосвідомості. Вона розглядається їм як усвідомлення психологом своєї належності до професійної групи колег-психологів. З. Иванова і К. Косев розуміють професійну самосвідомість практичного психолога, як пізнання і самооцінку своїх професійних якостей і відношення до них. В.Н. Козієв вважає, що професійна самосвідомість практичного психолога є інстанцією, в якій відбувається оцінка наявних професійних досягнень, планування напряму саморозвитку, його здійснення. П.А. Шавір, в свою чергу, визначає професійну

самосвідомість практичного психолога як вибірккову діяльність самосвідомості, яка є підлеглою задачі професійного самовизначення.

Отже, професійна самосвідомість практичного психолога – «це комплекс його представлень про себе як професіонала, це система відносин і установок до себе як професіоналу, що спирається на професійну самооцінку – потенційну, ретроспективну, актуальну і ідеальну» [29].

Це складний особистісний механізм, що грає важливу активну регулюючу роль у діяльності практичного психолога, за допомогою якого можливий активний саморозвиток, свідоме формування у самого себе професійно важливих якостей особистості, професійної майстерності. Тільки у тому випадку, коли практичний психолог знає, з однієї сторони, якими якостями він повинен володіти, а з іншої – в якій мірі у нього розвинені ці якості, він може свідомо прагнути до формування і розвитку цих якостей у себе. Тільки знання і співвідношення особистістю психологічних особливостей з вимогами професійної діяльності може стимулювати у майбутніх практичних психологів активність, що спрямована на самовдосконалення та самовиховання необхідних якостей. Як видно з запропонованих визначень, багатьма вченими під професійною самосвідомістю практичного психолога розуміється процес професійного самопізнання, усвідомлення і співвідношення особистістю власних особливостей з вимогами реальної професійної психологічної діяльності.

Згідно думки, Л.М. Мітіної, низький рівень розвитку професійної самосвідомості практичного психолога характеризується усвідомленням та самооцінкою лише окремих властивостей та якостей, які складаються в нестійкий образ, який визначає неконструктивну професійну поведінку та психологічну взаємодію. У практичних психологів з високим рівнем розвитку професійної самосвідомості цілісний образ Я вписується у загальну систему його ціннісних орієнтацій, пов'язаних з усвідомленням цілей своєї професійної діяльності та засобів, необхідних для їх конструктивного досягнення.

Професійна самосвідомість є особливим ступенем у становленні особистості. Професійна самосвідомість практичного психолога, що складається

відповідно до включеності особистості у професійну психологічну діяльність і поетапного проходження нею усіх етапів професіоналізації, значною мірою визначає професійну спрямованість особистості і виконує регулятивні функції в його професійному житті, виступаючи як один з найважливіших механізмів саморегуляції в професії [14].

В.І.Слободчиков разом з Е.І. Ісаєвим виділяють три рівні переходу професійної свідомості майбутнього практичного психолога в самосвідомість: об'єктивний, задачний та проблемний.

Об'єктивний рівень, на якому домінує орієнтація на предмет професійної діяльності: суб'єкт не бачить власну діяльність у всій її структурній розчленованості, він поглинений у безпосередній процес її здійснення. Аналіз діяльності здійснюється їм через перелік методів і прийомів роботи, що ним використовуються. Ускладнення в діяльності пояснюються виключно через характеристику об'єктивних умов та обставин. Своя професійна діяльність зв'язується з рівнем розвитку професійної свідомості.

Задачний рівень, на якому діяльність розглядається як комплекс об'єктивних, зовнішніх умов досягнення поставленої мети. Свідомість виступає у формі мислення, що будує образ ситуації професійної діяльності, що переводить його в задачу як мету в даних умовах. Ускладнення в діяльності розглядаються як невдача у виборі способу досягнення поставленої мети. Подолання ускладнень припускає вихід в позицію рефлексії, проблематизацію способу, що використовується, його перетворення, тобто вибір іншого.

Проблемний рівень, на якому майбутній практичний психолог виступає суб'єктом своєї професійної дії, що активно шукає і констатує засоби реалізації своєї професійної діяльності як засобу професійної самореалізації; ускладнення на цьому рівні є наслідком неадекватності засобів їх реалізації, тому для суб'єкта вкрай важлива рефлексія. Саме на цьому рівні свідомість переходить у самосвідомість. Їх головна відмінність полягає у тому, що професійна самосвідомість практичного психолога не тільки акумулює у собі усвідомлення професійних вимог та задач, але й своїх інтересів, намірів та спрямованостей.

Усвідомлення виступає у якості внутрішнього мотиву професійної діяльності, мотиву самовдосконалення та готовності до неї. Критеріями розвитку професійної свідомості та самосвідомості практичного психолога виступають принципи, норми та цінності особистості.

Процес розвитку професійної самосвідомості учені вбачають в динаміці, з виділенням етапів розвитку, з фіксацією характерного для кожного етапу вектора розвитку, умов і механізмів переходу з рівня на рівень. Основною лінією розвитку професійної самосвідомості практичного психолога на кожному етапі, на їх думку, є освоєння техніки аналізу рефлексії, зміна інтенції з об'єкту діяльності на саму діяльність і формування механізму ціннісно-смыслового самовизначення. В.А. Болотов, Е.І. Ісаєв, В.І. Слободчиков, вважають, що ефективною формою освоєння рефлексії є поточна рефлексія, здійснювана в ході учбового процесу по типу човника, і підсумкова рефлексія, завершальна логічно або тематично замкнутий період діяльності [31].

В.І. Слободчиков механізм розвитку творчої індивідуальності практичного психолога з розвиненою професійною самосвідомістю розуміє таким чином: організовується формуюче професійне середовище, проводиться робота по формуванню операціонально-технологічної фонду, накопиченню методичних розробок, використуванню діагностичних методик, дидактичного матеріалу, наочних посібників з урахуванням індивідуальних особливостей самого практичного психолога, здійснюється допомога і корекція дій практичного психолога зі сторони професійного середовища при реалізації наміченої ним індивідуальної програми діяльності. Він указує на цілеспрямоване включення практичного психолога в спілкування, спільну роботу з творчими колегами-психологами, розширення цікавого досвіду професійної діяльності, коли відбувається «творче зараження», виникає надихання, з'являється бажання творити самому.

Розвиваючись, професійна самосвідомість практичного психолога набуває якісно – специфічного характеру. Що пов'язано з необхідністю постійного оцінювання якостей своєї особистості з урахуванням конкретних професійних

спрямованостей і їх корекції при необхідності. На основі професійної самосвідомості розвивається потреба в постійному самовдосконаленні, направленому вже не тільки на подолання тих або інших недоліків і розвитку окремих позитивних якостей, але і на формування особистості у цілому відповідно до ідеалів та обраного життєвого шляху [40]. По мірі росту професіоналізму професійна самосвідомість практичного психолога змінюється. Вона розширяється за рахунок включення нових професійних якостей, що пред'являє нові вимоги до спеціаліста; змінюються самі критерії оцінювання психологом себе як професіонала. Розширення професійної самосвідомості практичного психолога виражається у збільшенні числа ознак професійної діяльності, що відображаються у свідомості спеціаліста, у подоланні стереотипів образу професіонала, у цілісності бачення себе у контексті всієї професійно психологічної діяльності.

Отже, професійна самосвідомість практичного психолога є динамічним утворенням, здатним розвиватися, змінюватися, розширятися, тому у процесі професійної підготовки у ЗВО необхідно включати спеціальну роботу з її оптимізації, розвитку, своєчасній корекції і вдосконаленню [11; 22; 29]. Тому, що саме період навчання у ЗВО є найсензитивнішим періодом професійного становлення практичного психолога та розвитку його професійної самосвідомості. У завершальній стадії знаходиться і професійне самовизначення студентів. Феноменально це проявляється в усвідомленні своєї індивідуальності, неповторності, мотивів поведінки та діяльності, інтимізації внутрішнього життя. Все це робить важливим і необхідним спеціальну роботу з управління процесом становлення та розвитку професійної самосвідомості майбутнього практичного психолога, а саме: формування позитивного відношення до професії «практичний психолог»; розкриття сутнісних аспектів психологічної діяльності, що відображають її мотиваційний потенціал; стимулювання пізнавальної активності, направленої на усвідомлення психологічних особливостей власної особистості та професійної діяльності; формування усвідомленої потреби у постійному, систематичному самопізнанні, рефлексії і професійному розвитку; формування

перцептивно-рефлексивних та гностичних умінь та навичок, що сприяють виникненню адекватного «образу професійного Я».

2.2. Професійна Я-концепція практичного психолога як результат розвитку професійної самосвідомості

У науковій літературі наявний підвищений інтерес до феномену Я-концепції, що знаходить своє відображення в існуванні різноманітних, ґрунтовних підходів до вивчення ролі Я-концепції в аспекті становлення та розвитку особистості та її життєдіяльності взагалі, та у професійному плані безпосередньо. Цей підвищений інтерес пояснюється тим, що вивчення всього, що пов'язане з Я-концепцією, має важливе наукове значення для розуміння людської поведінки, причин успіхів та невдач практичних психологів, у засвоєнні знань та інших життєво важливих проблем, а отже, і в дослідженні професійної самосвідомості практичного психолога.

Науковці у своїх визначеннях Я-концепції переважно базуються на результатах дослідження Р. Бернса і в цілому розуміють під цим явищем сукупність усіх уявлень індивіда про себе, пов'язаних з їхньою оцінкою. Хоча слід виділити і певні суттєві відмінності у визначенні цього феномену [14].

Так, Я-концепція особистості розглядається як:

- відносно стійка, більшою або меншою мірою усвідомлена, пережита як неповторна система уявлень індивіда про самого себе, на основі якої він будує свою взаємодію з іншими людьми і ставиться до себе;
- сукупність усіх уявлень фахівця про те, який він є у всіх своїх проявах, можливих та дійсних, суттєвих і побічних, що будуються на основі самосприйняття, насиченого яскравими переживаннями самоставлення, яке постійно зіставляється із сприйняттям себе іншими людьми, їх емоційним ставленням до особистості;
- стрижневе утворення онтогенетичного розвитку людини, що характеризує систему не тільки самосприйняття, а й потенційного діяння, вчинкового проживання і творення середовища і власного «Я» тощо [14].

Розглядаючи сутність Я-концепції в контексті нашої роботи, ми зупинимося тільки на тих положеннях, які з одного боку, мають широке науково-теоретичне підґрунтя і не суперечать більшості наукових концепцій дослідників цього феномену, з іншого – обґрунтовують доцільність її розгляду та розкривають місце та роль професійної Я-концепції у структурі професійної самосвідомості практичного психолога.

У професійній самосвідомості (як і у самосвідомості взагалі) психологи, хоча і декларативно, розрізняють образний та понятійний компоненти – професійний Я-образ та професійну Я-концепцію: образ себе та знання про себе [21]; у психолого-педагогічній та філософській літературі зазвичай їх об'єднують: або у єдиний образ Я (професійний образ Я), або у Я-концепцію (професійну Я-концепцію). Образ Я – це складне багатокомпонентне явище, що включає різні уявлення про себе: у цей момент життя, якою людина бажає бути, якою повинна бути, якою може стати. Образ Я характеризується рядом усвідомлених якостей особистості, складністю та узагальненістю цих якостей, їх змістовними характеристиками, а важливим параметром образу Я є суперечність знань, що входять до його складу. Саме в такому ракурсі ототожнюють Я-образ та Я-концепцію [14].

На нашу думку, те загальне, що постійно присутнє в більшості Я-образів як багаторазовій фіксації результатів спостереження особистості (відтак, ситуативно виникає безліч Я-образів), фіксує і відображає стабільну лінію поведінки, стиль життя і провідні ставлення людини, становить зміст її Я-концепції. Відтак, Я-концепція практичного психолога представляється як сукупність його уявлень про себе, поєднаних з їх оцінкою, описову частину якої називають образом або картиною «Я»; як ставлення до себе і до окремих своїх якостей – самооцінка або сприйняття себе. Тобто Я-концепція є не тільки тим, що являє собою людина, а й тим, що вона думає про себе, про свою діяльність, перспективи розвитку [6].

Отже, розглядаючи особливості свідомої активізації та прояву внутрішнього в зовнішнє, індивідуально-психологічних характеристик у діяльнісно-рольові компоненти, на наш погляд, доцільно розглянути Я-концепцію та її професійну

складову як особистісно-професійний феномен, що забезпечує певне усвідомлене регулювання й управління даним процесом, так і безпосередньо професійною діяльністю практичного психолога. Саме Я-концепція виступає тим складним психологічним явищем, яке з одного боку є плинним, виразно залежним від зовнішніх умов та обставин, зміни ціннісних орієнтацій, рівня самосприйняття, а з іншого стійким, системоутворювальним елементом, що відповідає за особистісне та професійне буття людини й зумовлює та контролює поведінку, думки тощо [6].

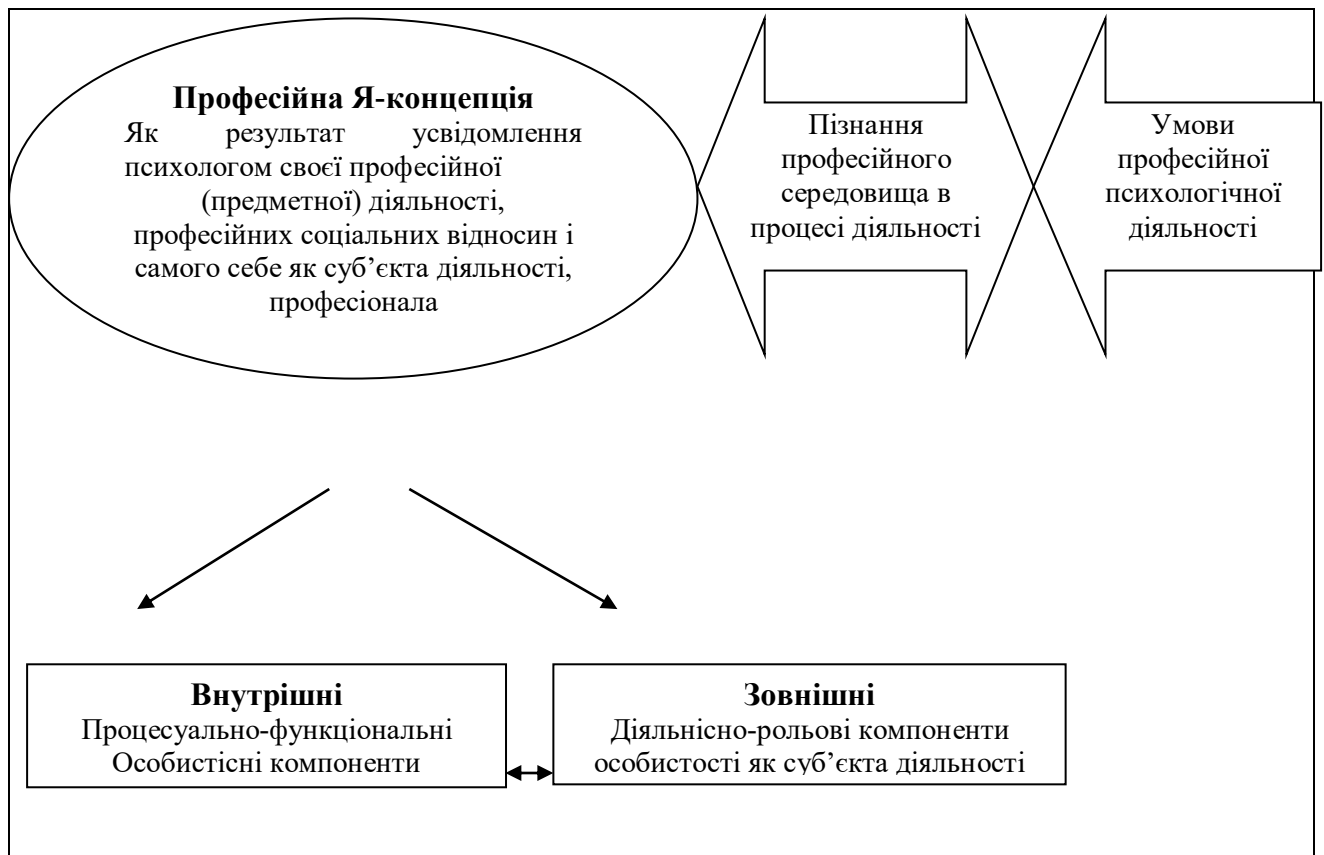
На наш погляд, саме Я-концепція – а в контексті нашого дослідження саме професійна Я-концепція як результат професійної самосвідомості – є тим особистісним інтегративним утворенням практичного психолога, що забезпечує функціонування внутрішньої позитивної моделі професійної діяльності.

Професійна Я-концепція як така визначається через такі поняття як:

- частина-ціле по відношенню до Я-концепції [19];
- відношення в контексті професійного становлення і розвитку особистості [19];
- сукупність або система уявлень професіонала про себе як суб'єкта професійної діяльності [20];
- зміст «Я» професіонала [20];
- багаторівневе і багатокомпонентне утворення [14].

Я-концепція практичного психолога є сукупністю уявлень і ставлень не тільки до себе як особистості, що має певні характеристики, а й до себе як до суб'єкта діяльності, який відіграє певні соціальні та професійні ролі. У процесі професійного становлення особистості, розвитку її професійної самосвідомості Я-концепція трансформується під впливом певних нормативних умов життєдіяльності. Відтак, використовуючи термін «професійна Я-концепція», ми конкретизуємо сферу реалізації особистості своїх якостей. Професійна Я-концепція практичного психолога в цьому контексті є особистісно-професійним феноменом, що виникає в процесі і на стику взаємодії двох сфер: суб'єктивної як набір певних процесуально-функціональних та діяльнісно-рольових компонентів

особистості та об'єктивної як набір умов її реалізації у сфері професійної психологічної діяльності (див. рис. 2.1.).

**Рис. 2.1. Становлення та розвиток професійної Я-концепції
практичного психолога**

Професійна Я-концепція практичного психолога впродовж усього періоду його професійного становлення та розвитку в загальному вигляді відповідає структурі Я-концепції особистості і представляє собою процес і результат усвідомлення себе у просторі майбутньої професії і діяльності, в системі власної особистості [41]. Структурне наповнення Я-концепції і професійної Я-концепції є схожими, але відрізняються їх суб'єкти – носії. Якщо Я-концепція відноситься до особистості в цілому, то професійна Я-концепція відноситься до особистості як суб'єкту професійної діяльності. По аналогії з Я-концепцією особистості, в професійній Я-концепції Л.М. Мітіна розрізняє Я-ідеальне, Я-можливе, Я-реальне і відзначає, що формування Я-концепції залежить від ступеня узгодженості Я-ідеального і Я-реального та ідеального і реального образу професії [14]. Професійна Я-концепція практичного психолога представляє собою складну,

цілісну систему, хоча і не позбавлену внутрішніх суперечностей, структура якої утворена когнітивним, емоційно-оцінковим і поведінковим (регулятивним) компонентами, що мають власну структуру та наповненні змістом [28].

Кожен компонент розглядається з точки зору динамічної – протікання та розгортання процесу, і результативної – появи і наявності конкретного продукту. У когнітивному компоненті професійної Я-концепції практичного психолога необхідно розрізняти процес самопізнання і результат – систему знань про себе як спеціаліста, які індуцируються в образі Я: усвідомлення себе як психолога, знання про себе як особистість, знання про професію, перспективи професійної діяльності. Емоційно – оцінковий компонент професійної Я-концепції характеризується сукупністю таких видів відношення, як відношення до себе як спеціаліста – психолога, відношення до себе як особистості, позитивне відношення до професії [20].

Регулятивний компонент характеризується ступенем готовності психолога до виконання своїх професійних обов'язків і дій по відношенню до об'єкту своєї професійної діяльності. Розвиток професійної Я-концепції практичних психологів знаходить своє відображення на рівні сформованості кожного з компонентів і структурних елементів, що їх складають; у цілісності образу Я і взаємозв'язку професійної Я-концепції з такими особистісними якостями, як ступінь вираженості мотивації професійного становлення, ступінь вираженості професійно важливих якостей, рівень знань щодо вимог до професії, позитивне емоційно-ціннісне відношення до професії, самосприйняття себе як особистості, прийняття іншого, прийняття для себе професійного «Я-образу» (самоідентифікація). Результатом даного процесу стане формування в особистості на рівні самосвідомості образу його професійного Я (Я-психолог). Розвитку професійної Я-концепції практичного психолога, переходу її на більш високий рівень функціонування сприяють якісні зміни, як окремих компонентів, так і внутрішніх зв'язків. Динамічні тенденції розвитку професійної Я-концепції практичного психолога характеризуються стійкою професійною спрямованістю, когнітивною складністю, цілісністю і інтегрованістю [28].

Згідно з Марковою, до чинників, що впливають на становлення професійної Я-концепції, у тому числі і практичних психологів, відносяться [29]:

- 1) детермінація особистісної схильності людини до певного роду діяльності;
- 2) вплив колективу, професійного середовища – реакція професійного середовища на поведінку особистості, яка дозволяє зорієнтуватися, наскільки ще великий розрив між Я-професійним реальним і Я-професійним ідеальним;
- 3) спеціальна робота по розвитку професійної самосвідомості [22; 29].

Організуючими чинниками, що впливають на процес становлення професійної Я-концепції, є:

- соціальна орієнтація (бажаний спосіб життя, соціальні цінності і соціальний ідеал) [29];
- віднесення себе до професійної спільності людей, що зумовлює взаємопідтримку і взаємовиручку;
- уявлення про себе у рамках патріотичної самосвідомості – як громадянина своєї країни, в рамках планетарної самосвідомості – як усвідомлення причетності до всього людства; космічної свідомості – як свідомості своєї причетності до універсуму і усвідомлення себе як його індивідуального прояву в історичному контексті [22; 29];
- свідомість своєї приналежності до певної професійної спільності [22].

Багатьма вченими підкреслюється, що для досягнення професіоналізму необхідним є не просто розвиток Я-концепції у майбутніх фахівців-психологів, а становлення зрілої, позитивної професійної Я-концепції [22; 38; 40; 41].

Під зрілою Я-концепцією особистості більшість вчених розуміють цільний з точки зору психологічної організації, інтегрований Я-образ особистості, основними рисами якого є внутрішня мобільність, мобільність здібностей як вміння реалізувати власні потенції, достатня емоційна чутливість, пізнавальна відкритість, рефлексивність, виражене прагнення до пізнання нового, до творчості [6]. Зріла Я-концепція за своїми сутнісними характеристиками, як стверджував Р. Бернс, завжди є позитивною, а значить, визначається трьома чинниками: твердою переконаністю в імпонуванні іншим людям, упевненістю в

здатності до того чи іншого виду діяльності і почуттям власної значущості. Я-концепція практичного психолога виступає складною системою його уявлень про себе як особистість і як суб'єкта професійно – психологічної діяльності, у взаємозв'язку та взаємообумовленості когнітивного, емоційно-ціннісного і поведінкового компонентів [6]. Базовими показниками зрілої, позитивної професійної Я-концепції, до якої треба прагнути практичному психологу, і яка є необхідною умовою успішної та ефективної професійної діяльності, є наступні.

По-перше, на рівні когнітивної складової (Я-образ) [6]:

- висока когнітивна складність і диференційованість, обумовлені високим рівнем рефлексивності, незалежності суджень, критичності. Та гнучкістю мислення;
- пізнавальна відкритість, готовність прийняти нові знання та досвід;
- професійно-рольова ідентичність;
- внутрішня цілісність і узгодженість між модальностями Я-образу, гармонійність всіх його елементів;
- відносна стійкість, стабільність уявлень про себе як психолога.

По-друге, на рівні емоційно-ціннісної складової (Я-ставлення) [6]:

- аутосимпатія, прийняття себе як особистості і фахівця;
- адекватний рівень самоповаги;
- адекватно висока самооцінка «Я»;
- емоційна стійкість, низький рівень особистісної тривожності;
- толерантність та, в цілому, - гуманістична спрямованість.

По-третє, на рівні поведінкової складової (Я-вчинок) [6]:

- домінування позитивних внутрішніх мотивів професійно-психологічної діяльності, професійного самовдосконалення;
- здатність до вольової дії щодо подолання власного Я;
- домінування інфернальних тенденцій локус-контролю.

Відповідно до цього, показниками негативної, незрілої Я-концепції психологів будуть протилежні визначеним вище характеристики. Узагальнені показники структури Я-концепції психолога подані нами у табл. 2.1.

Таблиця 2.1.

**Базові показники структури професійної Я-концепції
практичного психолога**

Складові Я-концепції психолога	Зріла (позитивна) Я-концепція	Незріла (негативна) Я-концепція
1	2	3
Когнітивна (Я-образ)	– висока когнітивна складність і диференційованість, зумовлені високим рівнем рефлексивності, незалежністю суджень, критичністю та гнучкістю мислення; – пізнавальна відкритість, готовність прийняти нові знання та досвід; – професійно-рольова ідентичність; – внутрішня цілісність і узгодженість між модульностями Я-образу, гармонійність усіх його елементів; – відносна стійкість, стабільність уявлень про себе як психолога.	– низька когнітивна складність і недостатня розрізненість когнітивних елементів, зумовлені низьким рівнем рефлексивності, критичності та гнучкості мислення; – пізнавальна закритість, неготовність прийняти новий досвід та знання; – професійно-рольова дифузія; – суперечливість Я-образу, критична неузгодженість між «Я» реальним та «Я» ідеальним; – висока мінливість, ситуативність Я-образу.
Емоційно-ціннісна (Я-ставлення)	– аутосимпатія, прийняття себе як особистості та фахівця; – адекватний рівень самоповаги; – адекватна (здебільшого висока) самооцінка «Я»; – емоційна стійкість, низький рівень особистісної тривожності; – толерантність; – гуманістична спрямованість.	– суперечливе ставлення до себе як до особистості та фахівця; – неадекватний (низький чи надмірний) рівень самоповаги; – неадекватна самооцінка; – емоційна нестабільність, високий рівень особистісної тривожності; – нетерпимість до помилок інших, переконаність у переважно негативному оцінному ставленні інших людей до себе.
Поведінкова (Я-вчинок)	– домінування позитивних, внутрішніх мотивів професійно-психологічної діяльності, професійного самовдосконалення; – здатність до вольової дії щодо подолання вад власного Я; – домінування інфернальних тенденцій локус-контролю.	– невмотивованість професійної діяльності, самоствердження і самореалізації; – нездатність розв'язати внутрішні суперечливості Я-образу, розвиток особистісних деструкцій та професійних деформацій; – домінування екстернальних тенденцій локус-контролю.

У будь-якої людини за умови позитивного самоприйняття, розвинених уявлень про себе, як майбутнього фахівця, обрану професію підвищується упевненість у собі, ефективність у професійному навчанні, задоволеність своєю професією, зростає прагнення до самореалізації [6; 29]. Високий рівень розвитку

професійної самосвідомості, адекватна та стійка професійна Я-концепція, як і адекватний образ професійної діяльності, визначає конструктивну професійну поведінку. Я-концепція як продукт розвитку професійної самосвідомості представляє собою особисті ресурси, які виконують ключову роль у формуванні результатів професійної поведінки. Професійна діяльність, як і професійне самовдосконалення, визначаються станами професійної самосвідомості і змістом образів «Я-психолог» і «Я-особистість» [38].

Професійну Я-концепцію в цілому можна визначити як утворення особистості, що виявляється у спрямованості суб'єкта на самого себе в цілях професійного самовизначення, співвідношенні вимог професій зі своїми можливостями, усвідомленні себе як суб'єкта майбутньої професійної діяльності [38]. Професійна Я-концепція представляє собою внутріособистісний механізм, який забезпечує протікання процесу професіоналізації. Професійна Я-концепція, майбутнього практичного психолога, сформована в процесі теоретичної і практичної підготовки у ЗВО, надалі реалізується у професійній діяльності через соціально-професійну роль практичного психолога, яка засвоюється студентами у процесі навчання в університеті, що розглядається як індикатор професійної Я-концепції і професійного становлення особистості [27; 41].

Розвинена самосвідомість, сформована, зріла Я-концепція, на думку Е.А. Климова – одна з умов формування оптимального індивідуального стилю в рішенні трудових задач, пов'язаного з максимальним використанням людиною своїх сильних сторін і компенсацією або іншим подоланням недоліків [22].

Таким чином, зріла позитивна професійна Я-концепція психолога складає фундамент його професійної компетентності й виступає тим психологічним утворенням, яке забезпечує схоронність цілісності особистості, що може бути порушена під впливом негативних чинників професійної діяльності людини. Так, позитивна, зріла Я-концепція практичного психолога, що визначається у своїй когнітивній модальності високим рівнем рефлексивності, критичності, гнучкості мислення та пізнавальною відкритістю виступає потенційною умовою

професійної успішності, а також захисним механізмом особистості від порушення її психологічного здоров'я, цілісності, яка здійснює постійну превентивну й корекційну функції. Відомо, що у психологів, які мають позитивну самооцінку, відносно низький рівень особистісної тривожності та агресивності, домінуючий внутрішній локус контролю (що характеризує зрілу Я-концепцію), розвиток професійний деформацій здійснюється повільніше чи взагалі загальмовується. Це діється внаслідок постійного самоаналізу, рефлексії психологом власного Я, що дозволяє особистості своєчасно розпізнавати та застосовувати корективи власного розвитку, що надалі впливатиме на професійне самовдосконалення і розвиток фахівця.

Зріла, позитивна Я-концепція, як свідчать більшість сучасних дослідників є одним із чинників професійної психологічної майстерності, є однією із основних особистісно – психологічних передумов успішної професійної діяльності та компетентності практичного психолога. Згідно з М.М. Рубінштейном, тільки зріла особистість взагалі здатна бути психологом, оскільки тільки зріла в психологічному сенсі людина здатна справитися з труднощами психологічної професії й не деградувати як особистість [14]. Отже, позитивне оцінюванні себе в цілому, визначення своїх позитивних якостей та перспектив практичним психологом призводить до формування у нього позитивної професійної Я-концепції, тобто структурованому уявленню про себе як про професіонала, що надалі позначиться на успішності виконання ним своєї професійної діяльності. [38]. Професійна Я-концепція практичного психолога, незважаючи на її стійкість, розвивається в процесі інтеріоризації професійного досвіду завдяки мислєдіяльності, спрямованій на усвідомлення своїх індивідуально-психологічних властивостей, механізмів її актуалізації, «сплаву» та прояву у професійну об'єктивність.

2.3. Професійна рефлексія як механізм формування та розвитку професійної самосвідомості практичного психолога

В.А. Семиченко, характеризуючи етапи формування професійної самосвідомості фахівця, однією із стадій визначає роботу над собою, самопізнання, самовивчення, самооцінку, самосприйняття тощо. Об'єктивність, на думку автора, базується на звичці особистості до інтроспекції і рефлексії. Прийняття себе як цікавого об'єкта дослідження є першим кроком до пізнання свого психічного життя, збагачення та забезпечення адекватності професійної самосвідомості та Я-концепції фахівця.

В.Н. Белкіна підкреслює, що шляхи розвитку професійної самосвідомості практичного психолога в процесі його професійного становлення лежать у площині включення практичного психолога в процес свого професійного розвитку як особистості та професіонала. Розвиток професійної самосвідомості проходить через оволодіння технікою рефлексії своєї професійної психологічної діяльності [28].

П. Решетнікова, вбачає специфіку формування професійної рефлексії у практичних психологів, коли вони студентами в період навчання у ЗВО в зовнішньому плані бачать зразки аналізу, оцінки діяльності, та самі включаються в процес, беруть участь в діагностиці своїх якостей [31].

Формування своєї індивідуальності, свого «Я» передбачає тотальну рефлексію всього життя, звернення, інтроверсію усередину себе, вироблення критичного ставлення до способу свого життя. Тому індивідуальність – це завжди внутрішній діалог людини із самим собою, вихід в унікальну дійсність самої себе [31].

Отже, основною функцією самосвідомості є рефлексія, у процесі якої пізнається власна особистість і визначається ставлення особистості до самої себе. Самосвідомість взагалі, на думку О.М. Леонтьєва, С.Л. Рубінштейна, є цілісне рефлексивне мислення.

Саме рефлексія, на думку Л.С. Виготського, дає людині змогу спостерігати себе у світі власних почуттів, внутрішньо диференціювати «Я-що діє», «Я-що міркує» та «Я-що оцінює». Х. Хекхаузен стверджував, що рефлексія надає самосвідомості зворотного зв'язку [34].

Відтак, одним з ключових базових компонентів професійної самосвідомості практичного психолога, що, з одного боку, забезпечує утворення і розвиток його Я-концепції, з іншого, виступає способом її функціонування, є рефлексія як найважливіший механізм розвитку професійної діяльності [31]; як внутрішня психічна діяльність особистості, спрямована на самопізнання й усвідомлення нею свого духовного світу, власних дій та станів, ролі та місця в діяльності [7]; як здатність суб'єкта усвідомлювати дію: оцінювати мету з точки зору перспективи успіху, корегувати з урахуванням різних норм, відчувати себе відповідальним за можливі результати, усвідомлювати їх наслідки для себе та інших [39]; як процес критичного осмислення мінливої діяльності, вміння виділяти, аналізувати і співвідносити з предметною ситуацією власні дії, як процес обґрунтування необхідності внесення коректив у хід діяльності, початку нової діяльності.

Попередній науковий дослід, що міститься у філософії, пов'язує рефлексію, по-перше, з процесами вироблення нових смислів, по-друге, з процесами об'єктивації смислів у вигляді знань, предметів і об'єктів діяльності, по-третє, зі специфічним функціонуванням знань, предметів та об'єктів у практичній діяльності психолога [31, 49].

Взагалі, у психолого-педагогічних дослідженнях рефлексія трактується або в інтелектуальному контексті – як компонент теоретичного мислення, функціонування якого забезпечується контролем та оцінкою власних дій; або в особистісному контексті – як самосвідомість та самоаналіз, пов'язаний зі спілкуванням, рефлексивними очікуваннями; як оцінка, осмислення наслідків власних дій з погляду їх значущості для діяльності, спілкування та самосвідомості особистості; як специфічно людська здатність до пізнання та перетворення самого себе [31].

Згідно з феноменологічною психологією, саме виникнення рефлексії знаменує прояв внутрішнього життя людини, яке протистоїть зовнішньому існуванню; рефлексія є центром управління особистістю власними станами та бажаннями, вона становить родову ознаку людини.

За результатами досліджень у галузі вікової та педагогічної психології, рефлексія в інтелектуальному аспекті новоутворенням молодшого шкільного віку. Також у цьому віковому періоді особистісного розвитку починають посилюватися окремі компоненти особистісної рефлексії у вигляді різних самооцінок, але провідною продовжує залишатися інтелектуальна рефлексія.

Розглядаючи рефлексію в контексті співвідношення внутрішнього і зовнішнього, особистісного й діяльнісного, можна зазначити, що цей феномен відіграє чи не основну роль не тільки в процесі формування особистості (інтеріоризація: засвоєння культурно-історичного досвіду суспільства, розвиток властивостей особистості, формування суб'єктивного образу світу тощо), а й у процесі активності, спрямованій на перетворення об'єктивної дійсності (екстериоризація: реалізація сформованого образу в предметну дійсність).

Як зауважує В.О. Петровський, у результаті досягнення мети акт діяльності закінчується, але рух діяльності триває, знаходячи своє вираження в побудові образу системи умов, які сприяли б досягненню цілей. Ці два процеси – побудова образу умов, які привели до мети, і засвоєння нових можливостей дії – є в широкому розумінні прояв рефлексії. Перший – це рефлексія у формі репреспективного відновлення акту діяльності, другий – проспективний момент рефлексії: стосується можливого майбутнього. Зазначені два акти виступають у формі побудови індивідом нового, оформленого за допомогою знакових засобів образу світу – рефлексивного образу [31].

Отже, залежно від сфер прояву виділяють предметну й особистісну рефлексію з контрольними і конструктивними функціями [31]. У контексті професійної психологічної діяльності предметна рефлексія з функцією контролю спрямована на усвідомлення практичним психологом вихідної предметної моделі діяльності й організації своєї діяльності відповідно до прийнятого еталона. Особистісна рефлексія з функцією контролю спрямована на усвідомлення внутрішніх основ, що забезпечують спрямованість психологічної діяльності (мотиви, воля).

Конструктивна функція предметної рефлексії спрямована на перебудову наявного еталона психологічної діяльності як неефективної в конкретних умовах. У разі особистісної рефлексії її конструктивна функція спрямована на перебудову оцінок, смислів, позицій і відношень як таких, що не відповідають наявній ситуації.

У працях І.Н. Семенова розглянута така типологія рефлексії:

1) інтелектуальна рефлексія (її функція – переосмислення та перетворення похідної образно-концептуальної моделі об'єкта в найбільш адекватну на основі нової інформації);

2) особистісна рефлексія (функція самовизначення людини та обґрунтування прав на відхилення від заданої конструкції);

3) комунікативна рефлексія (функція зміни уявлень про іншого суб'єкта на більш адекватні в даній ситуації);

4) кооперативна рефлексія (функція переосмислення та реорганізації колективної діяльності).

Крім того, В.І. Слободчиков визначає такі форми рефлексії:

– основоположна – відмінність самості людини від її життєдіяльності, вивільнення свідомості із буття (розмежування «Я» та «не-Я»);

– порівняльна – пізнання суб'єктом себе в цьому світі, ототожнення з ним (позитивні сторони «не-Я» стають критеріями «Я»);

– визначальна – відчуження законів суб'єктивної діяльності, її опредмечування; допомагає людині усвідомити незалежне від неї існування об'єкта та зрозуміти його;

– синтезуюча – заперечення очевидності, вивільнення із будь-якої захопленості;

– трансцендуюча – здатність внутрішнього «Я» прийняти свою цілісність із світом, вийти за межі самого себе та своїх відношень із світом; верхня межа цієї рефлексії – безкінечність.

У науковій літературі рефлексія визначається як механізм соціальної перцепції – як усвідомлення особистістю того, як вона сприймається партнером

по спілкуванню. Це є не просто знанням або розумінням іншого, а й знанням того, як інший розуміє його; це подвійний процес дзеркального взаємовідображення партнерів по спілкуванню.

Існує діалектичний взаємозв'язок самосприйняття і сприйняття навколишніх людей. Сутність цієї тези, на думку Г.М. Андрєєвої, полягає у тому, що уявлення про іншу людину тісно пов'язане з рівнем власної самооцінки. Зв'язок має дві сторони: з одного боку, багатство уявлень про самого себе визначає і багатство уявлень про іншу людину, з іншого - чим повніше розкривається інша людина, тим більш повним стає й уявлення про саму себе [17].

А.О. Реан і Я.Л. Коломінський зазначають, що виділення рефлексивно-перцептивних здібностей і рефлексивно-перцептивних умінь як єдиного цілого, тоді як у науці традиційно вони вивчаються відокремлено, несе в собі великий психологічний сенс. У контексті сучасних досліджень (О.О. Бодалева, Г.О. Ковальова та ін.) є прямий зв'язок між повноцінністю, когнітивною складністю, диференційованістю Я-образу суб'єкта і відображенням ним індивідних та особистісних особливостей інших людей [28].

Рефлексія є глибоким, послідовним взаємовідображенням, змістом якого є відтворення внутрішнього світу партнера по взаємодії, причому в цьому світі, у свою чергу, відображається внутрішній світ першого дослідника.

Як складний процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів і станів, усвідомлення особистістю того, як вона сприймається й оцінюється іншими, рефлексія включає в себе декілька позицій, що характеризують взаємне відображення суб'єктів:

- сам суб'єкт, який він є в дійсності;
- суб'єкт, яким він бачить сам себе;
- суб'єкт, яким він сприймається іншим суб'єктом;
- ті самі три позиції, але з боку іншого суб'єкта [31].

Рефлексія, таким чином є процесом подвійного, дзеркального взаємовідображення суб'єктами один одного, змістом якого виступає відтворення, репродукція особливостей один одного.

Поняття рефлексії на сьогодні широко використовується в акмеології при розгляді проблем професіоналізму і компетентності особистості. Саме в зазначеному контексті сформувалося поняття рефлексивної компетентності, яка розглядається з методологічних основ, з позиції рефлексивної психології як метакомпетентність за рахунок знання і володіння механізмами рефлексії, які сприяють адекватному розвитку всіх інших видів професійної компетентності. У методології рефлексія розуміється як процедура, що включає мислення або діяльність, критичне до них ставлення і пошук нової норми, яка дає особистості можливість самостійно приймати рішення.

У рефлексивній психології рефлексивна компетентність представлена як складне утворення, котре складається з різних видів компетентності: кооперативної, що базується на знанні рольової структури й позиційній організації колективної взаємодії; комунікативної, яка заснована на уявленнях про внутрішній світ іншої людини і причини її вчинків; особистісної, в основі якої лежать вчинки, поведінка й образи власного «Я»; інтелектуальній, що оперує знаннями про об'єкти і способи дій з ними [28].

Рефлексивна компетентність, за визначенням С.Ю. Степанова, – це професійна якість особистості, що дає змогу найбільш ефективно й адекватно здійснювати рефлексивні процеси, реалізацію рефлексивної властивості, що забезпечує розвиток і саморозвиток, сприяє творчому підходу до професійної діяльності, досягненню її максимальної ефективності та результативності» [31].

Основна роль рефлексії простежується при реалізації таких функцій продуктивного самовизначення особистості, як:

- виявлення внутрішньоособистісних суперечностей;
- самооб'єктивізація через різні знакові засоби;
- визначення, утворення і виявлення особистісних смислів;
- виділення адекватного Я-образу, Я-концепції та їх розвиток;
- побудова концепції життєвого шляху, професійного розвитку, а також стратегій їх реалізації [33].

Рефлексія як складний психологічний метафеномен, що виступає і в ролі психічної властивості, і в ролі психологічного механізму мислення, соціальної перцепції, Я-концепції особистості, нарешті, у професійному просторі визначається як професійна рефлексія фахівця.

Професійна рефлексія психолога в сучасній психолого-педагогічній літературі визначається по-різному. По-перше, як рівень прояву психологічних здібностей, що пов'язаний з особливою чутливістю до того, на кого спрямований психологічний вплив, тобто до клієнта. На цьому рівні науковці виділяють прояв таких якостей особистості, як: відчуття об'єкта, відчуття такту, відчуття міри, відчуття причетності, відчуття орієнтира [31].

По-друге, як професійно значуща властивість психолога, що забезпечує усвідомлення, критичний аналіз та визначення шляхів конструктивного удосконалення професійної діяльності.

По-третє, як фундаментальна складова професійного мислення психолога, що відображає принцип людськості мислення, який спрямовує його на осмислення та усвідомлення власних форм; як діяльність самопізнання психолога [19].

По-четверте, як здатність психолога усвідомлювати себе з точки зору професійного середовища та клієнтів у мінливих ситуаціях професійно-психологічної діяльності тощо [29].

Розглядаючи професійну рефлексію, В.А. Петровський виділяє чотири її складові елементи (зокрема, для психолога). По-перше, це усвідомлення психологом справжніх мотивів своєї діяльності. По-друге, вміння відрізнити власні ускладнення і проблеми від ускладнень і проблем клієнтів. По-третє, оцінка наслідків власних особистісних впливів на клієнтів і, по-четверте, вміння бачити себе в дзеркалі життя інших людей, здатність до емпатії та децентрації [38].

При розгляді професійної Я-концепції і професійної рефлексії як компонентів професійної самосвідомості практичного психолога для подальшого

дослідження перед нами постає потреба у визначенні взаємовідношення та взаємозалежності цих двох феноменів.

При вирішенні цього питання ми будемо базуватися на позиції Н.І. Герасимової, сутність якої полягає в тому, що саме рефлексія є способом зв'язку фрагментів буття, що ідентифікує відносно автономну сферу ідеального відображення і презентує у свідомості людини феноменологічний результат цього відображення. Рефлексія, утримуючи цілісну архітроніку буття, його інваріантну структуру, є автономним утворенням, завдяки якому світ, який відображається людиною, структурується й упорядковується в організовану цілісність (образ, поняття, стратегію життя або цілісну картину світу). Свідомість і рефлексія, збігаючись за своєю генетичною ознакою, розрізняються як діяльність і її структура. Завдяки рефлексії фіксується собітотожність свідомості як цілісного, автономного, суспільного утворення. Під її впливом психічні стани людини упорядковуються в конкретний алгоритм дії і постають організованою цілісністю відображення об'єкта [31].

Таким чином, професійна рефлексія є базовим компонентом професійної самосвідомості практичного психолога, що забезпечує її існування, цілісність та розвиток. Професійна рефлексія як форма активного усвідомлення психологом того, що з ним відбувається, є найважливішим засобом оптимізації її професіонального буття, самоорганізації та самореалізації себе як фахівця. Завдяки здатності до рефлексії особистість має можливість спрямовувати мисленнєву діяльність на вияв і перетворення передумов та результатів психічних процесів, свідомості, діяльності (у тому числі і професійній), спілкування, поведінки в цілому; усвідомлювати і перебудовувати форми активності.

2.4. Професійна ідентичність практичного психолога

Уявлення про професійну ідентифікацію практичного психолога у дослідників і практиків складається з теоретичної орієнтації фахівця, її відповідності цілям професійної психологічної діяльності (насамперед, консультативної роботи з клієнтом), особового розвитку практичного психолога,

професійної і особистісної рефлексії, характеру професійного спілкування і способів вдосконалення, наявності психологічної практики, усвідомлення труднощів в роботі і оволодіння стратегіями їх подолання, визначення типів клієнтів, яким віддається перевага, і видів порушень, які найбільш доступні для роботи.

Е. Фромм по-новому ставить проблему професійної ідентифікації, де ідентичність розуміється як єдність людини і його справи: я те, що я роблю. Професійна ідентичність, що розуміється як єдність людини і справи, можна розглянути через професійну ситуацію. Основні компоненти якої – це створюючі професійну ситуацію складові: психолог, клієнт, проблема. Реальність такої ситуації – це контракт клієнта і психолога, зустріч і взаємне ухвалення людьми один одного, ухвалення часто несвідоме і переважно ірраціональне, а довіра, що встановлюється, в цьому випадку має емоційну основу.

Системообразуючими компонентами професійної ідентичності практичного психолога є:

- а. парадигмальне самовизначення в теоретичних концепціях;
- б. інструментальне самовизначення, що припускає вільне володіння методами;
- в. ситуативне самовизначення, що відображає перевагу в роботі з певним типом клієнтів і певним типом проблем.

Власне професійну ідентичність можна характеризувати як геометрію цієї схеми з чітко обкресленими (вираженими), але гнучкими межами [28].

У практичній психології актуалізується вивчення особистості практичного психолога як суб'єкта професійної діяльності і як самореферентної системи. Властивості, які дослідники і самі психологи-практики виділяють як професіонально важливі якості, необхідні для досягнення професійної ідентичності описуються в системі координат: «покликання» і «ініціативність» [24].

До покликання можна віднести гуманність, духовність, емпатійність, відвертість, етичність, мудрість, порядність, стриманість, терплячість, віру в іншу людину, благородність, чуйність і ін.

До ініціативності можна віднести інтелектуальність, гнучкість, технологічність, прагматичність, автентичність, спостережливість, оперативність, рішучість і ін.

Практичний психолог - професіонал - це майстер своєї справи, йому вистачає і душевності, і технологічності, і покликання, і ініціативності.

Спеціалісту (практичному психологу у тому числі) важко знайти і дотримуватися професійної ідентичності, бо його професійний успіх в житті залежить не тільки від його реальних здібностей і майстерності, але і від визнання його особистості і майстерності тими, хто входить в професійне співтовариство значущих інших. Нестійка ідентичність черпається не в самому собі, а в думках оточуючих (тобто професійному співтоваристві практичних психологів). Коли загальна думка є переважає над індивідуальним «я», відносини між людьми стають поверхневими і безперспективними, щодо професійної діяльності.

З нашої точки зору, на основі особистого професійного плану, розробленого Є.О. Клімовим, є можливим такий опис стійкої професійної ідентичності практичного психолога: вільне виконання професійної психологічної діяльності, підвищення рівня домагань - пошук складних професійних задач, професійне вдосконалення, майстерність і творчість, відчуття своєї значущості, неповторності; ситуативне самовизначення реалізується в індивідуальному стилі професійної діяльності; відповідність людини і професії встановлюється в модальності: хочу, можу, роблю, виникає самоповага і упевненість в своїх силах і можливостях, характеристика самого суб'єкта діяльності позначається як творча [23].

Професійна ідентичність практичного психолога відображає характеристику його як спеціаліста, що обирає і реалізовує певний спосіб професійної взаємодії з навколишнім світом і отримує зміст самоповаги через виконання цієї діяльності (хочу, можу, роблю – і це я).

Професійна ідентичність практичного психолога припускає функціональне і екзистенціальне злиття особистості і професії «практичного психолога». Це включає розуміння своєї професії, ухвалення себе в професії, уміння добре і з користю для інших виконувати свої професійні функції.

Професійне самовизначення, що розуміється як знаходження змісту виконуваної роботи, передує професійній ідентичності. В цій термінології професійна ідентичність – це самостійне і усвідомлене володіння значеннями виконуваної роботи [33].

Якщо трактувати професійне самовизначення як проектування, то професійна ідентичність – це будівництво професійного і, в цілому, життєвого шляху. Якщо перше без другого безглузде, то друге без першого нереально.

На наш погляд, важливим в обговоренні проблеми професійної ідентичності практичного психолога є наступне:

а. можлива втрата професійної ідентичності, що «вимиває» людину з контактів і соціального життя, і це стає екзистенційною проблемою, тобто відчуття ідентичності і екзистенції взаємопов'язані;

б. основна складність при становленні професійної ідентичності – соціально-психологічна;

в. професійна ідентичність визначає «складові» професійної самосвідомості практичного психолога; в) кульмінація в становленні професійної ідентичності практичного психолога – перехід від слів (знань) до справи, тобто здійснення своїх професійних обов'язків, практична діяльність;

г. становлення професійної ідентичності практичного психолога за межами професійного спілкування колег-психологів неможливе, тобто «печатку на посвідчення професійної ідентичності» ставлять значущі інші (професійне середовище колег-психологів), становлення свого Я неможливе зовні дзеркального Я.

Необхідно відмітити, що безпосередній вплив на формування, розвиток та становлення професійної самосвідомості практичного психолога справляє те, як саме і в яких умов проходила підготовка фахівця. Розширення психологічної

практики змінює ситуацію підготовки психологів, які згодом будуть надавати практичну допомогу людям.

У зв'язку з розширенням спектру психологічних послуг необхідна об'ємна розробка нового напрямку досліджень, в рамках якого об'єктом вивчення буде сам професійний практичний психолог як продукт вищої психологічної освіти.

А.Ф. Бондаренко, вважає, що почавши з того, що особистість «приміряючись» до ролі практичного психолога в соціумі, «приміряє» відповідність своїх мотивів, значень, змістів та здібностей, до професійної діяльності практичного психолога, занурившись в потік професійної проблематики і технології, фахівець застосовує вже по відношенню до себе самого ті або інші концепції, техніки і в ході цієї професійно і одночасно особистісної роботи знов, вже з висот свого екзистенціального «Я», повертається в «Я-функціональне», досягаючи бажаної професійної і тим самим одночасно особистісної ідентичності» [7].

Таким чином, повноцінне професійне знання, представлене у всій повноті своєї «орієнтовної основи», дозволяє психологам-практикам провести адекватне парадигмальне і особистісне самовизначення в обширному просторі сучасної практичної психології.

Повнота орієнтовної основи припускає, що людина повинна формувати своє відношення до того, в що на кожному етапі свого життя він включається у щось, у щось входить, до чогось залучається, на певному етапі свого розвитку до професійної діяльності. При цьому він повинен вирішувати, наскільки він адекватний в даному виді діяльності, наскільки його здібності, знання, нарешті, особистість відповідають тим соціальним вимогам, умовам, структурам, в які він потрапляє. Іншими словами, людина співвідносить себе з безліччю соціальних умов, форм і структур життя (перш за все, професійних), її явних і прихованих принципів і механізмів, визначаючи свою траєкторію руху в них [2]. Тобто, вона несвідомо припускає чи зможе вона ідентифікуватися з обраною професією (це ж саме стосується і практичних психологів).

Аналіз реальної практики професійної діяльності фахівців даного профілю переконує, що теоретична підготовленість виступає парціальним елементом професійної ідентифікації практичного психолога, що в свою чергу позначається на сформованості його професійної самосвідомості. Психологічна практика формує особливий запит на рівень сформованості професійної ідентичності практичного психолога. Парадигмальне різноманіття в теоретичній підготовці і пошук його відповідності індивідуальним характеристикам особистості, тобто формування професійного стилю, буває болісним, довгим. Тому не всім вдається досягти професійної ідентичності і визнати себе дійсно професіоналом.

Запит практики зумовлює здійснення корисних дій, що спрямовані на людину як предмет соціального обслуговування. Проявом такого соціального обслуговування є консультативна ситуація. Отже, запитаними виявляються і теоретичні, і «технологічні» знання.

Загальновизнано, що в моделі практичного психолога повинні бути представлені практичні навички. Проте думки дослідників про включення навичок у формальну систему значно розходяться. Змістовна складність в тому, що прогнозування вимог до специфічних навичок практичного психолога-професіонала з будь-яким ступенем точності в мінливих економічних умовах важко здійснення. Вихід звичайно бачиться в широкій базовій підготовці, яка може бути використана в різних варіантах професійних ситуацій. В практиці надання психологічної допомоги це відображає еклектичний підхід в підготовці фахівців психологічної сфери.

Сфера навчання практичних психологів не повинна зводиться тільки до отримання теоретичних знань і формування практичних навичок, в стінах вищої школи повинно відбутися становлення екзистенціального і функціонального образу «Я-особистості» і «Я-професіонала» [41].

Тобто, критерієм підготовки фахівця до надання психологічної допомоги може і повинна виступити професійна ідентичність, що реалізовується через парадигмальне, інструментальне і ситуативне самовизначення, володіння

техніками практичної психології, оволодінням ментальними, інструментальними і мовними стратегіями.

Засоби реалізації даних цілей пов'язані з професійною Я-концепцією практичного психолога. Реальністю психотерапевтичного процесу є наявність позитивної саморепрезентації у практичного психолога, яка не піддається контролю. Безумовно, пише Р. Мэй зрозуміти себе до кінця неможливо – дуже складне наше «Я», щоб дозволити витягнути себе зі свого затишного лігва. Без сторонньої допомоги тут не обійтися. Значення психологічної діяльності в тому, щоб вивести професійну Я-концепцію з-під контролю і зробити її змістовним ядром всієї професійної діяльності практичного психолога.

Цільові складові професійної ідентифікації практичного психолога можуть бути позначені так: розуміння себе – в практичних умовах – це робота з професійним образом Я; приймання себе – це робота з життєвим і професійним стилем; управляти собою – це робота по самоорганізації.

Реальністю процесу професійної діяльності практичного психолога є психологічні захисти, перенесення і контрперенесення, маніпуляції, внутрішні переживання консультанта і клієнта. Без хорошої школи, без досвідченого наставництва самостійне практичне консультування може стати небезпечним як для клієнта, так і для психолога. Проте труднощі, з якими стикаються практичні психологи в процесі навчання практичної психології, консультуванню, обговорюються порівняно рідко. Що, в свою чергу, може і часто позначається на порушенні процесу становлення професійної ідентифікації практичного психолога, що тягне за собою відсутність сформованості професійної самосвідомості, професійну некомпетентність та особистісні деформації. Виходом з цієї ситуації, науковці вбачають у супервизорстві, його методичному забезпеченні (тобто постійному професійному супроводженні практичного психолога на всіх етапах його професійного становлення) [40].

Пошук критеріїв, що об'єктивують досягнення професійної ідентифікації практичного психолога повинен орієнтуватись не тільки на оцінку результату освітнього процесу, але і на оцінку самого процесу. Розглянення цієї думки щодо

підготовки практичних психологів означає, що на той час, коли учбовий курс прочитаний і завершений екзаменаційною оцінкою, вже надто пізно що-небудь робити і впливати на становлення професіонала, його ідентичності. Отримання неякісної освіти і подальша його впровадження у професійну психологічну діяльність – це марна трата часу, матеріалів, енергії і зусиль людей. Вдосконалення самого освітнього процесу і контроль над ним означає попередження помилок викладання, скорочує і ліквідовує втрати навчання і удосконалює саму підготовку фахівців і якісно позитивно позначається на становленні професійної ідентичності практичного психолога.

У результаті теоретичного дослідження робіт присвячених професійній ідентичності, нами були виділені наступні критерії формування професійної ідентичності практичних психологів. Формування на пряму до становлення висококваліфікованим фахівцем починається через взаємодію з наставником (Майстром); основою механізму формування професіонала, є неодноразове повторення циклу взаємодії: студент-Майстер, тобто студент прикладом до наслідування обирає значущого викладача, що з його точки зору, є справжнім майстром свого діла і в процесі такого спілкування ідентифікує себе з ним як професіоналом. Засобом формування творчої особистості, професійного психолога є можливість самостійної, реальної часової професійної діяльності, з ухваленням всіх її ідеалів і ритуалів (у ЗВО це практика, де студенти-психологи можуть відчути себе у якості справжнього психолога).

До неусвідомлюваних спонукачів професійної діяльності А.Г. Асмолов відносить неусвідомлювані мотиви і смислові установки – нереалізовані схильності до дій, що детермінуються тим бажаним майбутнім, заради якого здійснюється діяльність і в світлі якого різні вчинки і події набувають особистісне значення. Зміна смислових установок завжди опосередкована зміною самої діяльності суб'єкта. У зв'язку з сказаним виявляється неефективність навчання, що обмежується односторонніми діями. Потрібні практична діяльність і активні методи навчання, з психологічною рефлексією і вербалізацією функціонального образу професійного Я практичного психолога.

Р. Мэй зауважує, що хорошого психолога (консультанта) від менш здатного відрізняє не тільки професійна підготовка. Він посилається на Фрейда і стверджує, що найважливіше - «природжена здатність проникати в душу людини і, в першу чергу, в підсвідомі рівні власної душі - і вчитися на практиці».

Професійні знання і поведінка приходять, коли початкові експерименти при невеликій кількості знань поступаються місцем умілому вживанню загальноприйнятого об'єму знань відповідно до єдиних прийнятих стандартів.

Формування професійного психолога можливе при розвитку «внутрішнього діалогу» особистості. Мистецтво дії на свідомість молодого людини, що розвивається, полягає зовсім не в тому, щоб безпосередньо вплинути на його поведінку, а в тому, щоб зрозуміти саме суть внутрішнього діалогу «ось цієї» людини, вбудуватися в цей діалог і, беручи в ньому участь, зробити дійсно корисний вплив на психічну регуляцію поведінки і діяльності.

Загальновідома думка й про те, що професія змінює людину: його внутрішній світ, його бачення навколишнього світу і інших людей. В професійній дійсності об'єктивні структури обумовлюють суб'єктивні уявлення і способи дії, проте для того, щоб ці уявлення і способи дії реалізовувалися, вони повинні бути активно засвоєні людьми. Все це достатньо складно і вимагає послідовного освоєння психологічних понять, схем мислення, навичок коректного поводження з «чужою душею» [18].

Становлення творчої особистості, практичного психолога - висококваліфікованого фахівця можна вважати закінченим, якщо вона в плані «самозбирання» вона набула професійної ідентичності, тобто:

- 1) здійснила парадигмальне, інструментальне і ситуативне самовизначення (набула професійного психологічного досвіду);
- 2) відбулася інтеграція в професійне співтовариство (налагоджено спілкування з товариством колег-психологів);
- 3) сформовано і усвідомлено уявлення про себе як практичного психолога.

Вивчення професійної ідентичності як комплексної психолого-педагогічної проблеми ініціює пошук нових орієнтирів освіти, підготовки майбутніх практичних психологів, розкриває нові можливості:

- у вивченні ідентичності як комплексної психолого-педагогічної проблеми, що належить соціально-психологічній і суб'єктивно-психологічній реальності, і пов'язаних з нею труднощів в підготовці психологів-практиків;
- в обґрунтовуванні сутності і динаміки професійної ідентичності, що реконструюється в просторі самовизначення, самоорганізації і персоналізації;
- в уточненні механізмів породження, реалізації, опису і репрезентації ідентичності і описі на їх основі особливостей професійної ідентичності;
- в проведенні системного аналізу психологічного феномена ідентичності шляхом аналізу психічної цілісності і аналізу психічних зв'язків;
- в експлікації психологічної природи ідентичності в перспективі «Професія» (Діло), «Особистість» (Образ Я), «Інші» (Професійне співтовариство) і пов'язаних з ними психолого-педагогічних проблем вузівської підготовки психологів-практиків;
- в обґрунтовуванні функціональної специфіки професійної ідентичності практичних психологів, яка структурується значеннями, інтеракціями, формою і засобами. Ця сукупність породжує цілісну, стійку і тотожну структуру, що називається ідентичністю;
- у визначенні ролі різноманіття стереотипів, ритуалів, норм і цінностей в досягненні ідентичності, що полягає в специфічній енергії імітації, яка конкретизує реалізуючий механізм професійної ідентичності;
- в обґрунтовуванні сутності професійної ідентичності як феномена, в якому професійна діяльність і характер людей зливалися б таким чином, що розв'язка життя була б результатом розвитку характеру людини, особистості фахівця і його реакції, на професійне служіння, а не просто фіналом, обумовленим найпрофесійнішою ситуацією.

Теоретичне і методологічне осмислення реконструкції професійної ідентифікації дозволяє просунутися у вивченні самотутньої природи людини,

соціально-психологічної і суб'єктивно-психологічної реальності Я, професійної самосвідомості особистості, процесів професійної підготовки сучасних фахівців-психологів, саморозвинення та самовдосконалення.

Отже, саме професійна ідентичність є результатом розвитку професійної самосвідомості практичного психолога. Вона виявляється в усвідомленні себе представником психологічної професії та професійного співтовариства психологів; певному рівні ототожнення/диференціації себе з професією та професійним середовищем, колегами, що виявляється в когнітивно-емоційно-поведінкових образах «Я». Психологічна природа професійної ідентичності практичного психолога есплікується у перспективі «Професія» (професійна діяльність), «Особистість» «Я» та «Інші» (професійне співтовариство), а отже структурними компонентами професійної ідентичності є: зміст, мотиви його професійної діяльності, його індивідуальні цінності як людини, прототипічні образи (професіонали – типажі) та просторово-часові характеристики професійної діяльності. Найсензитивнішим періодом становлення та розвитку професійної ідентичності є період навчання у ЗВО, важливим є в яких умовах проходить підготовка, який вона носить характер (теоретичний, практичний чи всебічний), тому є безперечно важливим та необхідним психологічний супровід майбутніх практичних психологів, з боку викладачів, психологічної служби при університеті тощо, що запобігнути можливим прогалинам у становленні професійної ідентифікації та професійному становленні практичного психолога взагалі.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ НАВЧАННЯ У ЗВО

3.1. Методи та реалізація дослідження

Емпірична частина нашої роботи, насамперед, спрямована на дослідження професійної самосвідомості студентів-психологів, соціально-психологічних особливостей її розвитку, формування та становлення. У ході теоретичного дослідження, явища, яке ми вивчаємо, нами було вирішено, що доцільним буде дослідити професійну самосвідомість за допомогою вивчення та виділення найважливіших та істотних факторів, що впливають на її розвиток та становлення. Наше рішення ґрунтується на тому, що окремих психодіагностичних методів для дослідження професійної самосвідомості на сьогоднішній день не існує. А як відомо, саме сукупність впливу зовнішніх та внутрішніх факторів детермінують та формують професійну самосвідомість майбутніх практичних психологів [10; 12; 38]. Прийняте нами рішення сформувало логіку та програму дослідження, а також спрямувало нас у напрямку вибору відповідних методів дослідження.

Програма нашого емпіричного дослідження будувалася відповідно до проведеного теоретичного аналізу проблеми, зазначеної у темі нашої магістерської роботи. Нами були виділені об'єкт, предмет і мета дослідження.

Об'єкт: професійна самосвідомість практичного психолога.

Предмет: особливості становлення та розвитку професійної самосвідомості практичного психолога на етапі підготовки у ЗВО.

Мета роботи полягає в розкритті соціально-психологічних аспектів розвитку професійної самосвідомості та факторів, що впливають на неї та її формування.

Відповідно до мети нами планувалося виконати наступні завдання у ході проведення дослідження:

- розкрити соціально-психологічні особливості становлення та розвитку професійної самосвідомості студентів-психологів в умовах підготовки у ЗВО;

- дослідити фактори, що впливають на становлення та розвиток професійної самосвідомості;

- виділити та більш детально вивчити професійну ідентифікацію як провідний фактор впливу.

У роботі були висунуті припущення, які планувалося дослідити та підтвердити або спростувати та зробити висновок про недоцільність цих припущень:

- найістотнішим фактором, що впливає на формування, розвиток та становлення професійної самосвідомості студентів-психологів на етапі підготовки у ЗВО є професійна ідентифікація (це припущення стосується емпіричної частини нашої роботи).

Поставлені перед нами задачі та висунуті припущення сформували внутрішню логіку емпіричного дослідження, яке складається з двох етапів. А саме: на першому етапі нами було проведено анкетування у межах Лабораторії експериментальної педагогіки та психології, яке було спрямовано на вивчення задоволеністю майбутньою професією, на вивчення знання професії, можливостей для оволодіння професією та сформованістю ПВЯ. Крім безпосередньої інформації, яку передбачалося отримати у ході анкетування, ми змогли дослідити та вивчити найістотніші фактори, що впливають на становлення та розвиток професійної самосвідомості студентів-психологів, окреслити їх коло для подальшого вивчення з метою отримання якнайповнішої інформації, щодо явища, яке ми вивчаємо.

Анкетування проводилося наступним чином. Була розроблена анкета, яка включала в себе питання різного характеру, за допомогою яких передбачалося якнайповніше дослідити різноманітні аспекти, що стосуються професійного становлення психологів та їх майбутньої професійної діяльності. Анкетування проводилося впродовж навчального року (2022-2023 н.р.) у Запорізькому національному університеті серед студентів спеціальності «Психологія» денної форми навчання в онлайн режимі.

Студентам було запропоновано ознайомитися з питаннями анкети та якомога найповніше та щиро відповісти на них, відповідно до своїх переконань та уявлень стосовно своєї професійної діяльності. Студентам надавався певний час для обдумання своїх відповідей.

У ході анкетування було опитано 100 студентів денної форми навчання спеціальності «Психологія» 1-4 курсів. Отримані результати було опрацьовано (систематизовано та структуровано) і проаналізовано відповідно до завдань, які ставилися у ході проведення анкетування. Відповідно до мети дослідження було вилучено 100 анкет студентів. Паралельно з анкетною, направленою на вивчення задоволеністю майбутньою професією, на вивчення знання професії, можливостей для оволодіння професією та сформованістю професійних якостей було проведено ще одне анкетування, яке базувалося на психобіографічному методі.

Психобіографічний метод належить до генетичних методів дослідження особистості, які спрямовані на виявлення змін професійного розвитку особистості протягом тривалого часу.

Біографічний метод в психології, на думку його засновника Б.Г. Ананьєва – це збирання та аналіз даних про життєвий шлях людини як особистості та суб'єкта діяльності; це метод, який оперує відомостями про об'єктивні події та суб'єктивні переживання особистості в різних життєвих ситуаціях, на основі яких можливо здійснити заключення про характер, самосвідомість, життєву спрямованість та життєвий досвід особистості. Використовування методу психобіографії є доцільним, оскільки він:

1. Дозволяє розглянути динамічний процес професійного становлення практичного психолога на всіх його стадіях (безпосередньо в період підготовки у ЗВО), ступінь усвідомленості власного професійного шляху (професійних намірів, вибір майбутньої професії, план кар'єри тощо).

2. Має корекційно-розвивальний ефект: це метод активного впливу на особистість, що дозволяє ініціювати процес розвитку завдяки рефлексивному аналізу свого минулого та теперішнього, усвідомленню свого «професійного Я».

3. Створює умови для самопізнання особистості, аналізу досвіду реалізації власного «професійного Я», етапів професійного становлення. Рефлексивне дослідження власного професійного шляху сприяє більш успішному професійному розвитку фахівця у майбутньому.

4. Створює умови для усвідомлення професійних намірів, проектування власного професійного майбутнього, професійної стратегії життя тощо.

У ході проведених нами анкетувань ми отримали інформацію, що стосується різноманітних аспектів професійного становлення майбутніх практичних психологів (їх професійної самосвідомості), у тому числі ми отримали інформацію, щодо факторів, що впливають на становлення та розвиток професійної самосвідомості, виділили найістотніший з них (проф. ідентифікація), в результаті чого було вирішено більш докладніше дослідити цей фактор, що і склало другий етап нашого дослідження. На якому за допомогою психодіагностичних методів ми детальніше вивчили такий фактор впливу як професійна ідентифікація. Дослідження цього фактору проводиться за допомогою методики МПО (методика дослідження проф. орієнтації та ідентифікації), що складає другий етап дослідження.

Розробниками цієї методики є Н.А. Алексєєв, О.В. Гусельнікова, В.П. Молокова. Розробляючи цю методику науковці виходили з тієї думки, що професійне становлення та самовизначення є неможливим без формування професійних орієнтацій та професійної ідентифікації особистості. Вченими підкреслюється, що дуже важливе значення в житті людини має вибір професії. Згідно з підрахунків спеціалістів, на 10-15% збільшується працездатність, в 2-2,5 рази зменшується плинність кадрів і в 1,5-2 рази зменшується вартість навчання кадрів у разі вірного вибору професійної діяльності, яка відповідає особистим та професійним якостям людини та відповідає його особистим уявленням про себе як спеціаліста та особистість.

Не дивлячись на вже існуючі в арсеналі профконсультантів методики, не припиняються пошуки валідних та надійних методів діагностики професійного становлення, професійної спрямованості та професійних орієнтацій особистості,

що навчається. Запропонована Н.А. Алексєєвим, О.В. Гусельниковою та В.П. Молоковою методика вивчення профорієнтацій та ідентифікації (МППО) представляється як валідна та надійна методика, що підтверджують дослідження, які проводилися раніше на факультеті психології МГУ, в результаті чого були отримані достовірні, надійні та перевірені дані. Ця методика дає змогу вивчити схильності людини до того чи іншого виду професійної діяльності, дає змогу оцінити ступінь готовності людини до здійснення цієї діяльності.

Обираючи ту чи іншу спеціальність (професію), людина підсвідомо шукає ту, яка б дозволила йому «потренуватися» у своїх професійних навичках та здібностях, виразити свої переконання та установки, щодо обраної професійної діяльності.

Згідно з методикою МППО виділяється 6 «сфер» професійної діяльності, у яких діє людина:

- соціальна (С);
- естетика і мистецтво (Е М);
- розумова (У);
- мобільна (М);
- виробнича (В);
- планово-економічна (П Е).

1. Соціальна «сфера».

Це сфера професійної діяльності орієнтованої на роботу з людьми. Припускає пояснення, роз'яснення, надання допомоги та порад, навчання, організацію групових заходів, ведення дискусій і т.н. Дана професійна діяльність можлива в освітніх установах, соціальних організаціях, медичних установах, консультативних службах та інших організаціях. Саме до цієї сфери повинні відноситися майбутні психологи, що і буде з'ясовано у процесі проведення даної методики.

Професії: вчитель, вихователь, викладач, психолог, соціальний працівник, священнослужитель, працівник сфери охорони здоров'я.

2. Розумова «сфера».

Професійна діяльність орієнтована на виконання наукової роботи. Припускає збір інформації, її систематизацію, аналіз, виконання складних абстрактних завдань, аналіз гіпотез і теорій, рішення проблем через роздуми. Можлива в слабоструктурованих організаціях: дослідницьких і проектних лабораторіях, університетах і інститутах, що надають свободу в робочих діях.

Професії: науковець, викладач.

3. Виробнича «сфера».

Професійна діяльність орієнтована на роботу з технічними пристроями. Припускає управління великими машинами, важкими пристроями, механізмами, використання інструментів, виготовлення конкретних, відчутних продуктів. Можлива на інженерних, технічних, енергетичних підприємствах, підприємствах, що проводять конкретні продукти, на транспорті.

Професії: тесляр, картограф, інженер, зварювач, водій, шваля, кравець, кухар і т.п.

4. «Сфера» естетики і мистецтва.

Професійна діяльність орієнтована на роботу у сфері мистецтва і культури. Припускає художню творчість (живопис, скульптура, дизайн, композиція, літературна творчість і т.п.), виконавську, акторську діяльність, гру на музичних інструментах. Можлива в артистичних студіях, театрах, концертних залах, інститутах мистецтв, музеях, бібліотеках, рекламних і дизайнерських фірмах, музичних і художніх школах.

Професії: артист, архітектор, скульптор, художник, вчитель музики і т.п.

5. Мобільна «сфера».

Професійна діяльність пов'язана з узгодженням оперативних установок з умовами швидко змінних конкретних ситуацій. Припускає ризик, участь в діяльності змагання, продаж, покупку, комерцію, підприємництво. Можлива в державних, політичних, комерційних і інших організаціях, пов'язаних з різноманітністю ситуацій професійної діяльності їх періодичною і швидкою змінюваністю, необхідністю оперативного їх рішення.

Професії: комерсант, комівояжер, адвокат, міліціонер, мандрівник, підприємець і т.п.

6. Планово-економічна «сфера».

Професійна діяльність орієнтована на програмно-цільове планування. Припускає зберігання і систематизацію записів, фактів, даних, фінансових книг, ведення картотек, написання ділових звітів, підготовку схем, таблиць і т.д. Можлива в добре структурованих організаціях: корпораціях, банках, бухгалтерських конторах, інспекціях, архівах, відділах контролю якості.

Професії: бухгалтер, касир, секретар-референт, банкір, архіваріус, менеджер і т.п.

Привабливість «сфери» діяльності і реалізація себе в ній пов'язана з різними сторонами (елементами) професійної діяльності. Серед них виділяють:

- особистість (О). Особистість у професійної діяльності.

Людина, орієнтуючись в професії, велика увага приділяє усвідомленню і ухваленню особових якостей і особливостей, які розглядаються як одна з умов професійних досягнень.

- об'єкт (Об). Об'єкт професійної діяльності.

При виборі професійної діяльності для людини найважливішим є те, з чим або ким йому доведеться працювати

- умови (У). Умови професійної діяльності.

Прогнозуючи процес організації професійної діяльності, людина найбільшу увагу надає умовам, в яких вона буде здійснюватися.

- задачі (З) . Задачі професійної діяльності.

Виступають для людини, що орієнтується в особливостях професійної діяльності, як системостворюючі чинники її організації.

- процес організації (П). Процес організації професійної діяльності.

Вірогідні шляхи організації майбутньої професійної діяльності людина зв'язує, перш за все, з процесом її здійснення.

На основі виділених «сфер» і структурних елементів професійної діяльності людини була складена таблиця, згідно якої ми буде звіряти отримані результати з цієї методики (див. табл. 3.1):

Таблиця 3.1.

Сфери та елементи професійної діяльності

Структурні елементи проф. діяльності	Особистість	Об'єкт	Умови проф. діяльності	Задачі проф. діяльності	Процес Організації Проф. Діяльності
Сфери діяльності					
1. Соціальна	Товаристкість	Робота з людьми	Робота в колективі	Ефективність сумісної діяльності	Взаємодія з людьми
2. Розумова	Інтелектуальність	Наука	Індивідуальна робота	Рішення теоретичних задач	Алгоритм Розумової Діяльності
3. Виробнича	Політехнічне мислення	Технічні пристрої	Робоче місце	Отримання практичного результату	Виконання етапів технічних завдань
4. Естетика та мистецтво	Художня спрямованість, креативність	Сфера мистецтва і культури	Творча Атмосфера	Самовираження	Способи самовираження
5. Мобільна	Здатність до швидкого ухвалення рішень в різноманітних ситуаціях	Різноманітність ситуацій	Життєвий досвід	Оперативність у вирішенні ситуацій	Вірогідне прогнозування діяльності
6. Планово-економічна	Прагматизм	Програмно цільове планування діяльності	Нормативно планова документація	Оптимізація діяльності	Алгоритм практичної роботи в області економічної діяльності

На основі цієї таблиці була розроблена анкета та бланк відповідей (Додаток А). Анкета містила у собі ряд тверджень, які студентам необхідно було оцінити за 7-бальною шкалою. Також їм надавався бланк, де вони позначали свої відповіді. Перед тим, як студенти почали відповідати на питання анкети їм була зачитана інструкція, після якої вони почали відповідати на запитання. Отримані

результати ми проаналізували згідно з інтерпретацією, що надавалася розробниками цієї методики. Для отримання ще більш повнішої інформації ми інтерпретували результати та обробляли їх у співвідношенні з результатами, отриманими у процесі дослідження самооцінки студентів-психологів, за допомогою методики «Самооцінка» (Додаток Б). Тому, що поєднання результатів, отриманих у ході проведення цих методик дає типологічну характеристику професійної самосвідомості та професійної ідентифікації студентів:

- за ступенем відповідності та готовності студента до здійснення своєї професійної діяльності (МІПО);
- по адекватності самооцінки особистісних якостей, необхідних для успішної професійної діяльності («Самооцінка»).

3.2. Аналіз результатів дослідження

Проведене нами емпіричне дослідження надало нам багато цінної інформації, на основі якої ми зможемо зробити важливі висновки, щодо виконаної роботи та при необхідності розробити практичні рекомендації, щодо вдосконалення процесу професійного становлення психолога у ЗВО, покращення процесу його підготовки.

Отже нами були отримані такі результати, які поділяються залежно від етапу та предмету дослідження. На першому етапі ми опрацювали результати, отримані у ході анкетування та залучення психобіографічного методу.

Для нашого дослідження представили інтерес питання, що безпосередньо стосуються факторів, що впливають на розвиток та становлення професійної самосвідомості студентів-психологів. У ході опрацювання 100 анкет студентів І-ІІ курсів (які ми отримали протягом двох років) ми зробили наступні висновки, виходячи з відповідей, які ми отримали.

До основних факторів, що спонукали студентів на вибір професії «психолог» відносяться такі фактори, як інтерес до професії (таку відповідь дали 17 з 20 студентів І курсу, опитаних нами за 2 роки, це складає 85 % від загальної кількості і 17 % по відношенню до всіх 100 опитаних студентів). Що свідчить про

те, що на рівні самосвідомості істотний вплив відіграє емоційний компонент, тобто вибір професії психолога для більшості студентів I курсу емоційне забарвлення, процес усвідомленого вибору не є таким вираженими. Інші відповіді також носять емоційний характер, про свідчать відповіді на кшталт: «...Хочу пізнати себе...чи допомагати людям...». Що в принципі є нормальним явищем для студентів I курсу. Ці ж студенти як виявилось є задоволеними своєю спеціальністю і не збираються її змінювати. Більшість з них (80% - студентів I курсу) планують працювати з обраної спеціальності у сферах психологічного консультування, сімейної або медичинської психології, з точки зору студентів I курсу це найбільш перспективні напрямки професійної діяльності психолога. Це свідчить про те, що студенти I курсу мають більш менш сформовані уявлення про можливі місця працевлаштування.

Більшість студентів є задоволеними процесом своєї професійної підготовки, але так само як і студенти старших курсів вважають необхідним збільшення практичної підготовки, про що свідчать їх відповіді на питання: «Що Вам необхідно для подальшої успішної професійної діяльності?» та питання: «Що Вам необхідно для підвищення рівня Вашої професійної підготовки на даному етапі?». 80% студентів I курсу зазначили, що напрочуд важливим і необхідним є практика. Це підтверджує також їх самостійне оцінювання себе та рівня своєї готовності до практичної професійної діяльності (80% студентів не досить високо оцінили свій рівень, оцінка не піднімалась вище за «3» бали, що насправді відповідає дійсності, бо студенти I курсу ще не мають необхідного багажу знань, сформованих ПВЯ та не пройшовши процес ідентифікування, вони не можуть і не повинні вважати себе готовими до професійної діяльності). Необхідно ще багато чому навчитись для того, щоб вважати себе справжніми психологами-професіоналами. Цей факт підтверджує те, що студенти I курсу мають досить розмиті та розпливчаті уявлення, щодо того, хто є справжній психолог-професіонал. Їх відповіді свідчать про те, що вони не зовсім уявляють собі образ «Професіонала», відповідаючи на питання: «Якими якостями повинен володіти психолог як людина і як професіонал?» змішували в одне ці два поняття, не розрізняючи особистісні, що

говорить про те, що дає підставу стверджувати, що в них є відсутнім уявлення «Образу психолога-професіонала», не має усвідомленої моделі справжнього практичного психолога.

Дуже важливим для студентів I курсу виявився такий фактор, як вплив викладача. Для переважної більшості (90%) він укріпив їх бажання працювати психологом. Студенти висловили бажання рівнятися на своїх викладачів з психології. Тобто переводячи на мову психології, вони виявили бажання ідентифікуватися зі своїми викладачами, досягнути їх рівня професійного розвитку, що є позитивним моментом у процесі їх професійного становлення та розвитку їх професійної самосвідомості. Бажання ідентифікуватися з викладачем-психологом є закономірним, бо в період навчання у ЗВО, саме викладач є прикладом справжнього психолога-професіонала. Важливим є те, щоб цей викладач був компетентним спеціалістом і тільки укріпив бажання студента-психолога до професійної самореалізації, а не навпаки розчарував і призвів до «кризи розчарування».

Але також ми помітили і досить негативні моменти, опрацьовуючи відповіді студентів I курсу. З одного боку вони хочуть стати справжніми фахівцями у галузі психології, але нічого не роблять для підвищення свого професіоналізму, про що свідчать їх відповіді. «...Нічого особливого не роблю... трохи читаю...». Це є дуже негативним, бо саме робота по самовдосконаленню, організації свого професійного становлення є важливим фактором становлення та розвитку професійної самосвідомості.

Це підтверджують і результати, що отримані нами у ході опрацювання психобіографічної анкети. Студенти I курсу не наддали відповідей на отримані ними питання у психобіографічній анкеті, що дає змогу зробити наступний висновок. Що у студентів I курсу є безумовно несформованою професійна самосвідомість, тому що на цей період в них відсутня здатність до рефлексії, що є дуже негативною ознакою у процесі професійного становлення особистості майбутніх практичних психологів. Бо саме рефлексія є основною функцією професійної самосвідомості і першим кроком до пізнання свого життя, збагачення

та адекватності Я-концепції та насамперед тим необхідним психологічним утворенням, що обумовлює роботу над собою, спонукає до самопізнання, самовивчення, самооцінки, самосприйняття тощо. Все це може бути зумовлене несвідомим або нав'язаним батьками вибором професійної діяльності, що в свою чергу позначається на невизначеній, негативній мотивації до власної професійної психологічної діяльності та неефективності підготовки майбутнього фахівця у галузі практичної психології.

Так як і студенти I курсу більшість обрали професію психолога під впливом емоційного компоненту, тобто емоційно забарвленого інтересу до професії психолога (80 %). Студенти II курсу так само задоволені вибором своєї професії і не планують її змінювати.

Вони володіють більш широкими уявленнями щодо майбутнього працевлаштування, вказуючи на широкий спектр напрямків психологічної діяльності: психологічне консультування, юридична сфера, сімейна психологія, медична психологія, політична та ін. Що говорить, про більш розвинені уявлення щодо майбутньої професійної діяльності. В цілому студентів II курсу цікавить професія психолога, вони обґрунтовують це власним бажанням працювати у сфері психології, бажанням допомагати іншим і тим, що це є дуже перспективним напрямком професійної діяльності. Багатьох студентів влаштовує їх підготовка у ЗВО, але як і студенти I курсу вказують на необхідність збільшення практики та практичних занять, де вони б могли відчувати себе у якості майбутнього психолога (90%). Це підтверджують відповіді на питання: «Що необхідно зробити для подальшого професійного розвитку та підвищення успішності професійної діяльності?». Аналіз відповідей тільки підтвердив, що студенти наднеобхідним вважають збільшення практики. Про що свідчить їх самостійне оцінювання свого рівня готовності до майбутньої професійної діяльності. Загалом він виявився досить низьким – 3,5%. Що говорить про необхідність посилення професійної підготовки та самопідготовки студентів-психологів, посилення профорієнтаційної роботи та роботи по самовдосконаленню. Тому, що як підтверджують їх відповіді, самостійно студенти нічого не роблять у напрямку самовдосконалення.

Особливих змін у боці розширення знань, щодо образу «психолога-професіонала» також не спостерігається. Плутанина, щодо якостей психолога і людини зберігається. Це відбувається за рахунок того, що студентам не пояснюють і не ознайомлюють з моделлю справжнього практичного психолога, а тільки наповнюють знаннями як певну ємність, не розвиваючи особистість як професіонала та представника майбутньої професійної спільноти, не розширюючи його знання про те, хто насправді є психолог як професіонал і як людина.

Дуже важливим фактором впливу на професійну самосвідомість студентів-психологів, як і для студентів I курсу виявився викладач, як наочний приклад психолога. Це ще раз підтверджує думку про те, що процес ідентичності є дуже важливим та істотним фактором впливу. І практично єдиним прикладом, до якого студенти мають змогу прагнути та наблизитися є викладач (85 % студентів визначили, що викладач позитивно впливає на процес їх професійного становлення та позитивного відношення до майбутньої професії). Загалом, ми не помітили суттєвих відмінностей у відповідях студентів I та II року навчання, що дає змогу стверджувати, що особливої динаміки у процесі професійного становлення та розвитку професійної самосвідомості у студентів II курсу порівняно з першим не спостерігається. Це також підтверджують відповіді отримані, у ході опрацювання психобіографічної анкети. Більшість студентів II курсу так само несвідомо робили вибір психологічної спеціальності, покладаючись на думку батьків, родичів, значущих дорослих, особливо не вникаючи у суть професійної діяльності практичного психолога.

Для переважної більшості студентів II курсу практична психологія ввижається цікавою «забавкою», а не серйозною професійною діяльністю. Хоча вони і зазначили у першій анкеті, що вони мають уявлення про велику кількість різноманітних напрямків психологічної діяльності, їх перспективності та виявили бажання працювати у цих напрямках, але особливих зусиль для здійснення цього наміру вони не збираються робити, надіючись на те, що воно само собою якось влаштується. Це дає змогу говорити про несерйозність професійних намірів майбутніх студентів-психологів, їх низьку професійну мотивацію до

психологічної діяльності, що, в свою чергу, може негативно позначитися на їх подальшому професійному розвитку та їх компетентності як спеціаліста.

Порівняно з відповідями студентів I, II курсу у студентів III курсу ми помітили деякі відмінності. А саме це проявляється у тому, що крім інтересу до професії психолога на її вибір вплинули такі фактори як можливість саморозвитку, самовдосконалення та саморегуляції (50 %), інтерес до психологічної науки, бажання глибше її пізнати, з можливістю подальшого її застосування у різноманітних сферах, що свідчить про початок процесу певного усвідомлення свого професійного Я, необхідності його розвитку та корегування, що властиво вже більш зрілій особистості.

Але поруч з бажанням професійного самовдосконалення та професійного зросту ми помітили певне і суттєве протиріччя, яке виявляється у тому, що студенти мають тільки бажання, а якихось практичних дій у цьому напрямку не роблять, як і студенти III курсу. Чекаючи на те, що хтось інший буде займатися цим процесом, що є в корні не вірним, бо майбутній психолог постійно повинен бути в русі, розвиваючи свою особистість, професійно змінюючись, набуваючи нових професійних рис. Тому ми можемо стверджувати, що і на III курсі більшість студентів є досить не зрілими і професійно не готовими до здійснення своєї професійної діяльності та виконання своїх професійних обов'язків.

Щодо результатів отриманих згідно психобіографічної анкети ми також можемо констатувати, що особливої динаміки, якихось суттєвих змін професійного розвитку у більшості студентів не відбувається. Професійні наміри лише намірами і залишаються, план подальшої професійної діяльності є досить нечітким. Їх професійне майбутнє вже не здається таким перспективним, деякі студенти замислюються про зміну спеціальності. Все це негативно позначається на їхньому професійному становленні як особистості та професіонала. Студенти зазначають, що відчули розчарування у психологічній діяльності, пояснюючи це тим, що вони мають замало практики і не можуть спробувати себе у якості психолога. Відсутність практики дійсно позначається на зниженні професійної мотивації, відсутності бажання розвиватися далі, але самі студенти також

відмовляються від якихось активних, самостійних дій щодо забезпечення себе цією «практикою» і надають перевагу лише розмовам, а не діям у напрямку професійного зросту.

Уявлення про психолога-професіонала стають дещо змістовнішими та більш професійними, складаючи портрет психолога вони підкреслюють, що справжній професіонал повинен бути всебічно розвиненим, мати певний багаж знань, володіти ПВЯ, здатністю до рефлексії та самоаналізу, мати практичний досвід роботи, але все одно цього не досить для становлення студента як справжнього компетентного психолога та ефективного суб'єкта професійної діяльності.

Так само важливим залишається вплив викладача (60 %) підкреслили позитивний вплив викладача на своє професійне становлення та розвиток. Вони відмітили, що саме викладачі є прикладом справжнього психолога-професіонала, до якого їм хотілося б наблизитися, зростаючи особисто та професійно. Що ще раз підкреслює важливість процесу ідентифікації з обов'язковим позитивним результатом та досягненням професійної ідентичності.

У порівнянні з усіма попередніми відповідями, отриманими від студентів I, II, III курсу ми констатували, що загалом особливих змін у професійному розвитку та динаміці становленні майбутніх психологів к IV курсу не відбулося, що є дуже негативним моментом, тому, що закінчуючи навчання і вже практично по суті являючись суб'єктом професійної психологічної діяльності, студенти не вважають і не є справжніми психологами-спеціалістами, що в змозі ефективно виконувати свої професійні обов'язки. Більшість студентів таке положення речей пояснюють тим, що за всі роки навчання вони практично не змогли відчувати себе у ролі справжнього практичного психолога, тому, що практика, яку вони проходили мала відносний та формальний характер, що в кінцевому результаті призвело до того, що студенти є дуже непевними у своєму професійному майбутньому і багато з них вже не є такими впевненими у своєму бажанні працювати психологом. Це також підтвердили відповіді, отримані у ході опрацювання психобіографічної анкети. В своїх відповідях переважна кількість студентів IV курсу зазначили, що,

коли вони здійснювали вибір психологічної діяльності, то мали намір обов'язково здобути психологічну освіту та стати справжнім психологом-професіоналом.

Але на протязі усього періоду навчання цей намір поступово схибив нанівець (хтось це пояснює відсутністю тієї ж практики, хтось зазначає, що несвідомо зробив вибір спеціальності, або його змусили батьки чи наприкінці навчання він зрозумів, що його власні психологічні особливості та якості не відповідають вимогам психологічної професії або розчарували викладачі, які були прикладом для наслідування).

Таке положення речей можна пояснити тим, що такий стан переживають більшість студентів старших курсів, який є відомим і закономірним явищем у професійному становленні психологів та інших випускників і позначається як «криза розчарування», це підтверджує і той факт, що студенти позначили викладачів як істотний фактор впливу, але вже підкреслюючи його як негативний (70% студентів IV курсу зазначили, що вплив викладачів та рівень їх професіоналізму багато в чому привніс розчарування та зменшив бажання на здобуття психологічної освіти). Багато в чому, це пояснюється тим, що студенти, вступаючи у ЗВО занадто ідеалізують викладачів, а згодом, стикаючись з якимись протиріччями та невідповідностями, виявляючи, що викладач в чомусь недосконалий просто губляться, втрачаючи орієнтир для подальшого професійного розвитку та не досягаючи професійної ідентичності, яка є невід'ємним та чи не найважливішим фактором, що детермінує професійне становлення та розвиток професійної самосвідомості майбутнього фахівця у галузі психології.

Таким чином, проаналізувавши усі відповіді ми можемо висунути такі попередні висновки. Опрацьовуючи отримані результати ми змогли окреслити коло найважливіших та істотних факторів, що впливають на розвиток та становлення професійної самосвідомості, до яких відносяться:

– емоційне відношення до професії «психолог», що формує емоційно забарвлений інтерес на вибір та здобуття цієї професії, що здебільшого

позначається як позитивний фактор впливу, спрямовуючи особистість на освоєння обраної професії;

– недостатній рівень розвитку уявлень про психолога як професіонала та як суб'єкта професійної діяльності, що негативно позначається на розвитку професійної самосвідомості та професійного становлення загалом, що відбувається за причини відсутності обґрунтованої моделі практичного психолога, з якою студенти-психологи могли б ознайомитись, навчаючись у ЗВО та до якої вони б прагнули наближатися;

– посилює негативний вплив попереднього фактору відсутність можливості повноцінного проходження практики, а не формального її «відбуття», за відсутності якої студенти не можуть по справжньому відчувати себе у ролі практичного психолога, відчувати себе членом професійного осередку, набутти важливого досвіду спілкування та взаємпраці зі вже сформованими професіоналами, які успішно здійснюють своє діяльність;

– одним з найістотніших факторів, що неодноразово підкреслювався студентами є вплив викладачів, з якими більшість студентів ідентифікують себе, тому що навчаючись у ЗВО викладачі для студентів є наочним прикладом і представниками психологічної науки та професії психолога.

Виділений нами фактор, як зрозуміло з отриманих нами відповідей може носити як позитивний так і негативний характер. Тому саме цей фактор ми вирішили дослідити дещо докладніше. Бо саме професійна ідентифікація є тим компонентом та істотним фактором професійного становлення психолога, яка забезпечує процес побудови та розгортання різноманітних модальностей Я-концепції («Я-професіонал», «Я-особистість»), та яка визначає умови для реалізації свого життєвого і професійного потенціалу, для самоактуалізації і саморозвитку.

При зіставленні даних діагностики, одержаних в результаті застосування методики, направленої на вивчення профорієнтацій та ідентифікації (МІПО) і дослідження самооцінки, ми одержали типологічну характеристику професійної

самосвідомості та професійної ідентифікації студентів-психологів, яку ми відобразили на таблиці (див. табл. 3.2):

Таблиця 3.2.

Групи схильності студентів до професійної діяльності

		Ступінь готовності		
Ступінь відповідності	+	I Група	II Група	III Група
	0			
	-	25% (Студенти ІУ та III курсу; відповідно 15 та 6 студенти)	60 % (ІУ, III, II, I курс; відповідно 8, 20, 12, 10 студенти)	15 % (ІУ, III, II, I курс; відповідно 2, 4, 13, 10)

Пояснення 1 група – студенти психологічно схильні до здійснення професійної діяльності з обраної ними спеціальності; 2 група – студенти частково психологічно схильні до здійснення професійної діяльності: або немає схильності до обраної спеціальності, або студенти не готові психологічно до здійснення професійної діяльності; 3 група – студенти не схильні до здійснення професійної діяльності по своїй спеціальності.

Співвідношення 1, 2 і 3 груп схильності студентів до професійної діяльності і адекватності самооцінки особових якостей дає структурну характеристику професійної самосвідомості і наступну типологію професійної ідентифікації.

Типи професійної ідентифікації студентів (див. Табл. 3.3):

Таблиця.3.3.

Типи професійної ідентифікації та самооцінка студентів

Адекватність самооцінки	Схильність студентів до виконання професійної діяльності		
	1	2	3
Адекватна самооцінка	Професійна ідентичність	Невизначена професійна ідентифікація	Неадекватна професійна ідентифікація
Неадекватна (завищена) самооцінка	Відповідна група (I, II, III)		
Неадекватна (занижена) самооцінка			

Таким чином систематизувавши отримані результати та виклавши їх у таблицях ми дійшли таких висновків. Що професійно готовими до здійснення своєї професійної діяльності є лише 25 % студентів (їхні відповіді відносяться до високого ступеня готовності до професійної діяльності, їх результати є наближеними до максимально рівня > 70 % від максимально можливого), що здобувають психологічну освіту. Цим студентам властива професійна ідентичність, яка характеризується тим, що вони володіють адекватною самооцінкою особових якостей, високим ступенем психологічної готовності до професійної діяльності, їх схильності відповідають вимогам спеціальності. Вони взагалі мають адекватна самооцінку по відношенню до себе як особистості і майбутнього професіонала. Ці студенти мають у певному сенсі сформовану позитивну професійну самосвідомість, ми підкреслили у певному сенсі тому, що справжній професіонал постійно веде роботу з особистісного та професійного розвитку та самовдосконалення з метою підвищення ефективності виконання своїх професійних обов'язків. Для студентів даного типу в плані рекомендацій можна запропонувати реалізацію стратегії психолого-педагогічної взаємодії, направленої на самопізнання з метою пошуку альтернатив професійної спрямованості та професійної самореалізації.

Студенти, що увійшли до другої групи мають середній ступінь психологічної готовності до професійної діяльності, тобто є частково схильними до здійснення своєї професійної діяльності, їх схильності в цілому відповідають вимогам спеціальності (їх відповіді відносяться до середнього ступеня готовності і складають 59-50 % від максимально можливого). Ці студенти характеризуються невизначеною професійною ідентифікацією, тобто вони адекватно оцінюють свої особові якості, але їм недостає досвіду та практики (практичних навичок та знань), щоб з упевненістю відзначити для себе та інших (професійного осередку), що вони є психологічно готовими. В даному випадку нам представляється доцільним посилення індивідуальної профорієнтації, профконсультаційної роботи з метою допомоги студентам в здійсненні адекватного професійного вибору для подальшого професійного навчання після закінчення ЗВО. З метою

оптимізації проектування траєкторії професійного розвитку студентів зусилля педагогів необхідно спрямувати у руслі експериментальної роботи, спрямованої на корекцію самооцінки студентів, розвиток навиків рефлексії, самопізнання, посилення прагнення до саморозвитку та самовдосконалення.

Студенти, що увійшли до третьої групи є психологічно не готовими до здійснення своєї професійної діяльності та виконання своїх професійних обов'язків. Ці студенти з неадекватною професійною ідентифікацією невідповідно до рівня своєї самооцінки оцінюють свої особові властивості (тобто мають або неадекватно завищену чи занижену самооцінку), або студенти не готові психологічно до здійснення професійної діяльності, або зовсім не схильні до здійснення професійної діяльності за фахом, по якій проходять навчання. Зважаючи на відсутність професійної мотивації студентів очевидний несприятливий прогноз на подальше навчання по обраній спеціальності. Оскільки результат навчання, як наслідок, не задовольнятиме ні ЗВО, ні студента, то нам представляється можливим в даній ситуації: в цілях дозволу учбово-професійних проблем і виходу на індивідуальну траєкторію професійно-особового самовизначення студента розширити роботу по самопізнанню, розвитку навиків самоаналізу, по профорієнтації і профконсультуванню; в цілях реалізації педагогічним колективом ЗВО задач модернізації освіти додати гнучкість системі професійного навчання, дозволяючи студенту в результаті роботи профорієнтації з ним перейти на іншу спеціальність, більш відповідну схильностям, можливостям і бажанням студента.

Ідентичність лежить в основі професійного і особистісного розвитку і становлення студентів-психологів, а більшість студентів-психологів, особливо 1-3 курсів потребують допомоги і спеціальної роботи з формування почуття ідентичності, так як рідко к 17-19 віку вдається скласти ясний і чіткий образ себе і свого професійного призначення. Людина, згідно з думкою Д. Сьюпера несвідомо шукає професію, в якій вона буде зберігати відповідність своїм уявленням про себе, а «входячи у професію», буде шукати шляхи реалізації цій відповідності. Надбання почуття ідентичності з професією стане базовою передумовою

формування внутрішньої єдності і цілісності особистості, а саме передумовою формування єдиного ціннісно-смыслового простору суб'єкту і цілісного образу Я особистісного і Я професіонального. У цьому випадку ціннісно-смысловий простір стає мотиваційним ядром, тією найвищою організуючою інстанцією, з якої буде надходити вся свідома регуляція діяльності особистості, а система самосвідомості-тим обратним зв'язком, який дозволить побачити плоди цієї регуляції, щоб своєчасно внести потрібні зміни.

Надбання студентом справжньої ідентичності, прийняття своїх почуттів є важливою психологічною умовою успішності його творчої і професійної діяльності. На професійному рівні досягнення ідентичності проявляється у професійній аутентичності, яка є показником і умовою професійної самореалізації, що виражається у конструктивній поведінці психолога у професійній діяльності.

Результатом процесу ідентифікації стане професійна ідентичність особистості – якісна визначеність професійної ролі, позиції, здатність більш менш однозначно відповісти на питання «Хто я, такий як професіонал?», «В чому суть нашої професії не як ремесла, але як покликання?». Професійна ідентичність буде виражатися у ступені ототожнення себе з професійною роллю або ідеальним фахівцем (у ЗВО викладачем), в ухваленні професійних норм і цінностей, в емоційному відношенні до професії, в усвідомленні факту самореалізації, в сформованості професійно - потребностної сфери. Об'єктивним показником професійної ідентичності буде успішність майбутнього психолога у своїй професійній діяльності, сформованість його професійного Я.

У процесі ефективної професійної підготовки із зростанням професійної освіти зростає професійна ідентичність майбутнього фахівця, що детермінує успішність становлення та розвитку професійної самосвідомості та Я-концепції студентів-психологів. Слабка практична підготовка, невпевненість у своїх професійних здібностях, невизначеність в професійному майбутньому можуть бути причинами кризи професійної становлення і тому необхідно постійно

контролювати й направляти цей процес у необхідному напрямку на всіх етапах професійної підготовки студентів-психологів, з метою вчасної корекції.

ВИСНОВКИ

У ході виконання магістерської роботи було здійснено теоретичне та емпіричне дослідження самосвідомості та її професійної складової. У результаті чого ми з'ясували, що існує безліч наукових підходів в рамках якого розглядається цей феномен. Але не дивлячись на це до тепер не існує єдиного його трактування та визначення. У ході роботи ми здійснили спробу визначити, що саме є самосвідомість, виділити її концептуальне наповнення та дослідити процес її формування. Проводячи теоретичне дослідження ми визначили, що самосвідомість представляє собою надскладне внутрішнє явище, є центральною ланкою психологічного складу людини, а також важливим чинником холістичної організації психіки загалом. Іншими словами, є стрижневим утворенням онтогенетичного розвитку людини і характеризує не тільки систему самосприйняття, а потенціального діяння, вчинкового проживання і творення довкілля та власного Я.

До складу самосвідомості входять когнітивний, емоційний та поведінковий компонент. Особлива увага нами була приділена професійній складовій самосвідомості, так як це лежить у полі нашого дослідження. Нами було з'ясовано, що саме в період навчання у ЗВО, самосвідомість студентів набуває якісно - специфічного характеру, що значною мірою визначає спрямованість людини і виконує регулятивні функції в його особистому та професійному житті, виступаючи як один з найважливіших механізмів саморегуляції та розвитку особистості. Саме професійна самосвідомість та Я-концепція допомагають молодій людини (студенту) усвідомити себе як суб'єкта майбутньої професійної діяльності.

Професійна самосвідомість та Я-концепція як процес включають розуміння себе не тільки як професіонала, а й розуміння своєї професійної поведінки, емоційне самовідношення та наявність адекватної самооцінки; усвідомлення норм, правил та моделей своєї професії, як еталонів для усвідомлення своїх якостей, усвідомлення цих якостей у інших, порівняння себе з якимсь абстрактним колегою, зарахування себе як професіонала з боку колег.

Професійна самосвідомість студентів-психологів формується під впливом зовнішніх та внутрішніх факторів, що підтвердило проведене нами дослідження у результаті якого ми визначили, що найістотнішими факторами впливу є емоційне відношення до професії «психолог», що позитивно впливає на її становлення; недостатній рівень розвитку уявлень про психолога як професіонала, що негативно позначається на її формуванні та розвитку. До цього приєднується негативний вплив відсутності повноцінної практики, що позбавляє студентів-психологів можливості відчувати себе у якості справжнього психолога.

Як показали результати анкетування, здійсненого на основі психобіографії, переважна більшість студентів-психологів на початку навчання вибір психологічної діяльності зробила несвідомо, або примусово; вони мають негативну мотивацію власної професійної, психологічної діяльності та вбачають діяльність у психологічній сфері не досить перспективною; не усвідомлюють себе у якості практичного психолога, посиляючись на відсутність або недостатність психологічної практики.

Тому, з проведеного емпіричного дослідження можна зробити висновок про те, що переважний вплив на формування професійної самосвідомості, опитаних нами студентів спричинили фактори негативного характеру, що в своє чергу позначилося на тому, що у переважній більшості студентів професійна самосвідомість не є сформованою. Це підтверджують результати, які ми отримали у ході анкетувань та проведених психодіагностичних методик. Тільки у 25 % студентів від загальної кількості опитаних (100 осіб) самосвідомість є сформованою, вони досягли професійної ідентифікації та мають адекватну самооцінку. Таким чином, припущення, які ми наводили у своїй роботі не можуть бути підтверджені, тому, що як ми бачимо становлення професійної самосвідомості та досягнення повноцінної професійної ідентифікації досягла меншість студентів, що є досить негативним висновком з виконаної нами роботи.

Складність входження у професію примушує замислитися про нові шляхи професійної підготовки студентів. Без посилення роботи профорієнтації у ЗВО, без спеціально організованої роботи по самопізнанню, формуванню у студентів

упевненості в своїх силах, неможливо підготувати творчого, компетентного фахівця зі сформованою професійною самосвідомістю та позитивною, зрілою Я-концепцією, які і стануть тим міцним фундаментом, що в свою чергу зумовить ефективність професійної діяльності, успішність виконання своїх професійних обов'язків та якнайповнішу професійну самореалізацію.

У сучасних умовах динамічно змінних професійних технологій підготовка фахівців високої кваліфікації повинна істотно змінитися у бік формування у них не стільки суми конкретних знань, умінь, скільки здатності орієнтуватися у складній обстановці професійної діяльності, гнучко вбудовуватися у систему вимог, що постійно змінюються, обновляються, щодо вимог, які висуваються до професіонала. Задачею професійної освіти сьогодні є забезпечення умов підготовки такого фахівця, які сприятимуть оптимізації його професійного становлення. При цьому, з одного боку, необхідно задовольнити соціальне замовлення на якість фахівця як суми знань, умінь, з іншою – важливо зберегти унікальність його особистості, закласти потенціал професійно-особового розвитку, здібності до самоорганізації, адаптивно-толерантних здібностей.

У педагогічному плані істотно просунутися у рішенні даного питання дозволяє особистісно-орієнтоване професійне навчання, до цільових орієнтацій якого відноситься допомога у самовизначенні і самореалізації особистості. Вихід на індивідуальні траєкторії розвитку, що забезпечують оптимізацію співвідношення процесів соціалізації і індивідуалізації, дає можливість створення умов для формування особистості, що має багатоваріативний образ професійного майбутнього, готової мобільно реагувати на зміни, що відбуваються, у системі суспільно – виробничих відносин і що зберегла при цьому свою унікальність і неповторність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адаменко О. О. Методологія персоніфікованого дослідження. *Наука і освіта*. 2010. № 7. С. 12-15.
2. Адамська З. М. Психолого-педагогічні засади розвитку суб'єктності майбутніх психологів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Івано-Франківськ, 2010. 20 с.
3. Амплєєва О. М. Емоційний інтелект в структурі професійної діяльності психолога: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Херсон, 2013. 291 с.
4. Антонова Н. О. Ціннісні орієнтації студентів з різним типом готовності до професійної діяльності психолога. *Практична психологія та соціальна робота*. 2011. № 2. С. 31-35.
5. Байбекова Н. Р. Формування готовності майбутніх психологів до консультативної діяльності у процесі фахової підготовки : дис ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Харків, 2015. 207 с.
6. Барінова Л. Я. Психологічна компетентність як чинник професійного становлення майбутнього психолога : дис....канд. психол. наук : 19.00.01 / Одеса, 2015. 187 с.
7. Бердник А. Б. Професійна стійкість як умова ефективної консультативної діяльності майбутнього практичного психолога. *Міжнародний науковий форум : соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. 2012. Вип. 9. С. 150-157.
8. Білецький О. М. Мотивація учіння як чинник розвитку професійної Я-концепції майбутніх психологів: дис....канд. психол. наук : 19.00.07 / Харків, 2013. 258 с.
9. Благодир Н. Ф. Формування психологічних механізмів саморозуміння у майбутніх психологів: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Київ, 2016. 285 с.
10. Боброва Л. Г. Психологічні особливості внутрішньоособистісних конфліктів майбутніх психологів : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Київ, 2014. 220 с.
11. Боличева О. В. Структурна модель персоніфікації професійних знань. *Молодий вчений*. 2015. № 8 (23). С. 152-155.

12. Боличева О.В. Персоніфікація професійних знань як чинник розвитку особистості студента-психолога: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Київ, 2015. 193 с.
13. Брагіна Н. В. Життєва позиція як предмет психологічного аналізу. Проблеми загальної та педагогічної психології : Збірник наукових праць інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. 2010. Т.1 2. Ч. 1. С. 76-85.
14. Булах І. С. Витоки особистісного зростання людини. *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки : збірник наукових праць*. 2017. Вип. 6 (51). С. 53-64.
15. Булах І. С. Генезис різних аспектів «Я» у структурі самосвідомості. Збірник наукових праць : філософія, соціологія, психологія. Івано-Франківськ : «Плай» Прикарпатського університету, 2002. Вип. 7. Ч. 1. С. 24-36.
16. Вінс В. А. Особливості становлення особистості студента-психолога як майбутнього фахівця. *Перспективи розвитку сучасної психології*. 2018. Випуск 2. С. 87-94.
17. Вінтюк Ю. Професійна підготовка майбутніх психологів: проблема та її складові. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2016. № 3. С. 92-102.
18. Вірна Ж. П. Мотиваційно-сміслова регуляція у професіоналізації психолога: дис. ... д-ра. психол. наук : 19.00.01 / Луцьк, 2004. 438 с.
19. Волошина В. В. Психологічні технології підготовки майбутніх психологів : монографія. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. 391 с.
20. Галієва О. М. Методи саморегуляції ситуативної тривожності майбутніх практичних психологів у процесі професійної підготовки. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2019. № 2. С. 65-78.
21. Гриньова В. М. Суть понять «професіоналізм» та «професійна підготовка». *Педагогіка та психологія*. 2011. Вип. 40(1). С. 28-34.
22. Грінченко О. М. Когнітивні особливості професійного самовизначення студентів-психологів: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Харків, 2018. 238 с.
23. Гуменюк О. С. Психологія Я-концепції. Монографія. Тернопіль : Економічна думка, 2002. 186 с.

24. Гура Т. Є. Психологічні закономірності, механізми та принципи розвитку професійного мислення у майбутніх психологів у процесі фахової підготовки. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19 : Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. 2014. Вип. 25. С. 266-272.

25. Дідик Н. М. Дослідження професійно значущих характеристик особистісної зрілості майбутніх психологів. *Проблеми сучасної психології*. 2014. Вип. 23. С. 160-170.

26. Дружиніна І. А. Дослідження динаміки розвитку структурних компонентів професійної ідентичності майбутніх практичних психологів. *Актуальні проблеми психології : зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України*. 2008. Т. 10. Вип. 9. С. 120-128.

27. Жванія Т. В. Емоційна готовність майбутніх психологів до професійної діяльності: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Харків, 2012. 190 с.

28. Затворник О. М. Формування у майбутніх психологів готовності до професійного самовдосконалення: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Київ, 2016. 310 с.

29. Зливков В. Л. Проблема особистісної та професійної самоідентифікації в сучасній психології. *Соціальна психологія*. 2006. № 5 (19). С. 128-137.

30. Зливков В. Л., Лукомська С. О. Становлення поняття «професійна ідентичність» у вітчизняній і зарубіжній психології. *Горизонти освіти*. 2013. № 3. С. 143-148.

31. Іванова Н. Г. Професійно важливі якості – важлива складова психологічних основ підготовки фахівця. *Науковий вісник Миколаївського державного університету В. О. Сухомлинського*. 2010. Вип. 5. Т. 2. С. 129-132.

32. Іващенко А. І. Етапи професійного розвитку майбутнього психолога. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки*. 2015. С. 135-142.

33. Казар'ян П. А. Професійний розвиток майбутнього психолога. *Актуальні проблеми психології*. Т. 7. Вип. 42. С. 112-119.

34. Кетлер-Митницька Т. С. Інтернальність як чинник готовності майбутніх психологів до особистісно-професійного саморозвитку: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Київ, 2020. 421 с.

35. Копаєва О. М. Теоретичний аналіз змісту поняття «професійно важливі якості психолога». *Практична психологія та соціальна робота*. 2008. №7. С. 77-80.

36. Кочина Л. До визначення поняття «Професійна комунікативна компетентність». *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2013. № 3. С. 76-82.

37. Кузікова С. Б. Феноменологія саморозвитку особистості : визначення поняття. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія : Психологічні науки*. 2013. Т. 2. Вип. 10. С. 171-176.

38. Кузьміна І. П. Професійна ідентичність майбутніх фахівців. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Філософія. Психологія. Педагогіка. 2012. № 1. С. 102-106.

39. Логущ Л. Професійна орієнтація – формування усвідомленого вибору професії. *Неперервна професійна освіта : теорія і практика*. 2013. Вип. 3-4. С. 90-96.

40. Максименко С. Д. Поняття особистості у психології. *Психологія і особистість*. 2016. № 1. С. 11-17.

41. Максименко С. Д. Психологічні проблеми особистісно-орієнтованого навчання. Психолого-педагогічні проблеми гуманізації шкільної освіти : Збірник матеріалів регіонального науково-практичного семінару. Київ-Рівне : 1997. 142 с.

42. Мартиненко С. Проблема персоналізації та персоніфікації фахової підготовки та її реалізація в закладах вищої освіти : теоретичний аспект. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика. Серія: педагогічні науки*. 2021. Випуск 3 (68). С. 28-32.

43. Матвієнко О. В., Затворнюк О. М. Професійна підготовка майбутніх психологів як психолого-педагогічна проблема. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Вип. 2004. 1. Т. 1. С. 215-220.

44. Одінцева В. М. Особливості мотивів вибору професії психолога. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки*. 2017. Вип. 3 Том 1. С. 121-125.

45. Онищенко В. Професійна Я-концепція як інтегральна складова ноологічної Я-концепції особистості. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2013. № 3. С. 39-50.

46. Осадча К. П., Осадчий В. В., Спірін О. М., Круглик В. С. Концептуальні засади розробки адаптивної системи індивідуалізації та персоналізації професійної підготовки майбутніх фахівців в умовах змішаного навчання. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2021 р. № 74. Т. 3. С. 65-70.

47. Паливода О. О. Психологічні аспекти професійного становлення особистості у вищому навчальному закладі. *Психологія : реальність і перспективи*. 2015. Вип. 4. С. 193-196.

48. Панок В. Г. Основні напрями професійного становлення особистості практичного психолога у вищій школі. *Практична психологія та соціальна робота*. 2003. № 4. С.14-19.

49. Петришин В. В. Формування професійно значущих якостей студентів-психологів. *Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна*. 2014. № 1. С. 149-160.

50. Пов'якель Н. І. Індивідуально-типологічні характеристики системи саморегуляції як умова регулятивної культури професійного мислення психолога-практика. *Актуальні проблеми психології*. 2005. Том І. Ч. 15. С. 161-165.

51. Пов'якель Н. І. Професійна рефлексія психолога-практика. *Практична психологія та соціальна робота*. 1998. № 6-7. С. 3-6.

52. Подоляк Л. Г. Психологія вищої школи : Навчальний посібник для магістрантів і аспірантів. Київ : ТОВ «Філ-студія», 2006. 320 с.

53. Пономаренко О. В. Теорія і практика підготовки майбутніх магістрів психології до професійної діяльності в умовах неформальної освіти : монографія. Запоріжжя : Вид-во КПУ, 2020. 420 с.

54. Разумна А. Г. Персоніфікація і персоналізація в структурі професійної ідентичності майбутніх психологів, які набувають другу вищу освіту. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2016. Випуск 3. Том. 2. С. 81-86.

55. Руденко Л., Бідюк Н. Проблеми професійної підготовки психологів у вищій школі. Збірник наукових праць *Національної академії державної прикордонної служби України. Серія: Педагогічні науки*. 2020. № 12 (21). С. 230-347.

56. Семиченко В. А. Теоретико-методологічні основи підготовки майбутніх психологів. *Актуальні проблеми психології*. 2005. Том. I. Ч. 15. С. 109-112.

57. Титаренко Т. М. Життєві домагання і професійне становлення особистості практичного психолога. *Практична психологія та соціальна робота*. 2003. № 4. С. 21-23.

58. Титаренко Т. М. Сучасна психологія особистості : навч. посібник. 2-ге вид. Київ : Каравела, 2013. 372 с.

59. Туриніна О. Проблеми особистісно-професійного розвитку майбутнього психолога : професійна компетентність. *Соціальна психологія*. 2008. № 4. С. 130-135.

60. Фіцула М. М. Педагогіка вищої школи: навчальний посібник. Київ : Академвидав, 2010. 456 с.

61. Чепелєва Н. В. Формування професійної компетентності в процесі вузівської підготовки психолога-практика. *Актуальні проблеми психології. Наук. записки Інституту психології ім. І.С. Костюка*. Київ : 1999. Вип. 19. С. 271-278.

62. Чепелєва Н. В., Пов'якель Н. І. Теоретичне обґрунтування моделі особистості практичного психолога. *Психологія : збірник наукових праць*. 1998. Вип. 3. С. 35-41.

63. Черненко В. П., Кравченко К. В. Професійна ідентичність студентів старших курсів. *Наука та освіта*. 2016. № 2-3. С. 192-195.

64. Чуйко О. В. Особистісне становлення суб'єктів професійної діяльності у соціономічних професіях : монографія. Київ : АДЕФ Україна, 2013. 280 с.

65. Шахов В. В. Динаміка розвитку фахово важливих якостей у структурі професійної самосвідомості студентів спеціальності психологія. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Педагогіка і психологія*. 2019. Випуск 57. С. 200-206.

66. Шевченко Н. Ф. Особливості трансформаційних змін у смисловій сфері фахівців на початковому етапі професіоналізації. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди*. 2015. Вип. 50. С. 346-354.

67. Шевченко Н. Ф. Професійна свідомість психолога : методологічний та прикладний аспекти. *Проблеми сучасної психології*. 2012. № 1. С. 16-23.

68. Шевченко Н. Ф. Становлення професійної свідомості практичних психологів у процесі фахової підготовки : монографія. Київ : Міленіум, 2005. 298 с.

69. Шевченко Н. Ф. Шляхи удосконалення професійної підготовки психологів у гуманітарних закладах вищої освіти. *Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології : Матер. Міжнар. Наук. конф., присвяченій 35-річчю наукової та педагогічної діяльності академіка С. Д. Максименка*. Київ : Міленіум, 2002. С. 416-423.

70. Широких А. О. Роль самоактуалізації в життєвому проектуванні особистості. *Науковий журнал «Психологія та соціальна робота»*. 2019. Вип. 1 (49). С. 143-158.

ДОДАТКИ

Додаток А

Анкета (Методика МІПО)

Інструкція: Оцініть за 7-балльною шкалою на бланку відповідей найзначущі і привабливі для Вас особливості професійної діяльності при виборі спеціальності.

1. Широке коло спілкування.
2. Необхідність постійного «ворушіння мізками».
3. Широта і глибина технічного мислення.
4. Умови для художньої творчості.
5. Необхідність швидко ухвалення рішення.
6. Практичний характер діяльності.
7. Робота з людьми.
8. Можливість займатися науковими дослідженнями.
9. Робота з технічними пристроями.
10. Робота у сфері мистецтва і культури.
11. Велика різноманітність професійних ситуацій.
12. Плановий характер діяльності.
13. Робота в колективі.
14. Індивідуальний характер роботи.
15. Наявність постійного робочого місця.
16. Творчий характер «професійних тусовок» (репетиції, покази мод, зйомки роликів і фільмів і т.п.).
17. Життєвий досвід для вирішення професійних задач.
18. Робота з нормативною документацією.
19. Ефективність спільної діяльності.
20. Знаходження загальних способів рішення професійних ситуацій.
21. Відчутний і практичний результат (продукт).
22. Умови для самовираження.
23. Гнучкість і швидкість в дозволі професійних задач.
24. Отримання максимального економічного ефекту при мінімальних витратах (часу, праці і т.п.).
25. Взаємодія з колегами в процесі роботи.
26. Науково-орієнтований характер діяльності.
27. Чіткість етапів технологічних завдань.
28. Різноманітність виразу власного «Я».
29. Невизначеність і неоднозначність професійних ситуацій.
30. Ухвалення рішень в області економіки.

Дата _____
 Стать (поставте галочку) М _____ Ж _____
 Вік _____
 Спеціальність _____

	Особистість	Об'єкт	Умови	Задачі	Процес організації	Загальна Сума
Соціальна	1) 1 2 3 4 5 6 7	7) 1 2 3 4 5 6 7	13) 1 2 3 4 5 6 7	19) 1 2 3 4 5 6 7	25) 1 2 3 4 5 6 7	
Розумова	2) 1 2 3 4 5 6 7	8) 1 2 3 4 5 6 7	14) 1 2 3 4 5 6 7	20) 0 1 2 3 4 5 6 7	26) 1 2 3 4 5 6 7	
Виробнича	3) 1 2 3 4 5 6 7	9) 1 2 3 4 5 6 7	15) 1 2 3 4 5 6 7	21) 1 2 3 4 5 6 7	27) 1 2 3 4 5 6 7	
Естетична та мистецька	4) 1 2 3 4 5 6 7	10) 1 2 3 4 5 6 7	16) 1 2 3 4 5 6 7	22) 1 2 3 4 5 6 7	28) 1 2 3 4 5 6 7	
Мобільна	5) 1 2 3 4 5 6 7	11) 1 2 3 4 5 6 7	17) 1 2 3 4 5 6 7	23) 1 2 3 4 5 6 7	29) 1 2 3 4 5 6 7	
Економіч-на	6) 1 2 3 4 5 6 7	12) 1 2 3 4 5 6 7	18) 1 2 3 4 5 6 7	24) 1 2 3 4 5 6 7	30) 1 2 3 4 5 6 7	
Загальна сума						

Методика «Самооцінка»

Стать (поставте галочку) М _____ Ж _____

Вік _____

Спеціальність _____

Інструкція: «Кожна людина має певні уявлення про ідеал найцінніших властивостей особистості. На ці якості люди орієнтуються в процесі самовиховання. Які якості ви понад усе цінуєте в людях? У різних людей ці уявлення неоднакові, а тому не співпадають результати самовиховання. Які ж уявлення про ідеал є у вас? Розібратися в цьому вам допоможе наступне завдання, яке виконується в два етапи.

Етап 1

1. Розділіть лист паперу на чотири рівні частини, позначте кожную частину римськими цифрами I, II, III, IV.

2. Подано чотири набори слів, що характеризують позитивні якості людей. Ви повинні в кожному наборі якостей виділити ті, які більш значущі і цінні для Вас особисто, яким Ви віддаєте перевагу перед іншими. Які це якості і скільки їх – кожний вирішує сам.

3. Уважно прочитайте слова першого набору якостей. Випишіть в стовпчик найцінніші для вас якості разом з їх номерами, що стоять зліва. Тепер приступайте до другого набору якостей – лі так до самого кінця. У результаті Ви повинні одержати чотири набори ідеальних якостей.

Щоб створити умови для однакового розуміння якостей всіма учасниками психологічного обстеження, приводимо тлумачення цих якостей:

I. Міжособові відносини, спілкування.

1. Ввічливість – дотримання правил пристойності, чемність.
2. Дбайливість – думка або дія, направлена до благополуччя людей; піклування.
3. Щирість – вираження справжніх почуттів, правдивість, відвертість.
4. Колективізм – здатність підтримувати загальну роботу, загальні інтереси, колективний початок.
5. Чуйність – готовність озиватися на чужі потреби.
6. Привітність – серцеве, ласкаве відношення, сполучене з гостинністю, з готовністю чим-небудь зробити послугу.
7. Співчуття – чуйне, співчутливе відношення до переживань, нещастя людей.
8. Тактовність – відчуття міри, що створює уміння поводитися в суспільстві, не зачіпати гідності людей.
9. Терпимість – уміння без ворожнечі відноситися до чужої думки, характеру, звичок.
10. Чуйність – чуйність, співчуття, здатність легко розуміти людей.
11. Доброзичливість – бажання добра людям, готовність сприяти їх благополуччю.
12. Привітність – здатність виражати відчуття особистої приязні.
13. Привабливість – здатність чарувати, притягати до себе.
14. Товариськість – здатність легко входити в спілкування.
15. Відповідальність – необхідність, обов'язок відповідати за свої вчинки і дії.
16. Відвертість – відвертість, доступність для людей.
17. Справедливість – об'єктивна оцінка людей відповідно до істини.
18. Сумісність – уміння сполучати свої зусилля з активністю інших при рішенні загальних задач.
19. Вимогливість – строгість, очікування від людей виконання своїх обов'язків, довга.

II. Поведінка.

1. Активність – прояв зацікавленого відношення до навколишнього світу і самому собі, до справ колективу, енергійні вчинки і дії.
2. Гордість – відчуття власної гідності.
3. Добродушність – м'якість характеру, прихильність до людей.
4. Порядність – чесність, нездатність скоювати підлі і антигромадські вчинки.
5. Сміливість – здатність приймати і здійснювати свої рішення без страху.
6. Твердість – уміння настояти на своєму, не піддаватися тиску, непохитність, стійкість.
7. Упевненість – віра в правильність вчинків, відсутність коливаль, сумнівів.
8. Чесність – прямота, щирість у відносинах і вчинках.
9. Енергійність – рішучість, активність вчинків і дій.
10. Ентузіазм – сильне натхнення, душевний підйом.
11. Сумлінність – чесне виконання своїх обов'язків.
12. Ініціативність – прагнення до нових форм діяльності.
13. Інтелегентність – висока культура, утворена, ерудиція.
14. Наполегливість – завзятість в досягненні цілей.
15. Рішучість – непохитність, твердість у вчинках, здатність швидко ухвалювати рішення, долаючи внутрішні коливання.
16. Принциповість – уміння дотримуватися твердих принципів, переконань, поглядів на речі і події.
17. Самокритичність – прагнення оцінювати свою поведінку, уміння розкривати свої помилки і недоліки.
18. Самостійність – здатність здійснювати дії без чужої допомоги, своїми силами.
19. Врівноваженість – рівний, спокійний характер, поведінка.
20. Цілеспрямованість – наявність ясної мети, прагнення її досягти.

III. Діяльність.

1. Вдумливість – глибоке проникнення в суть справи.
2. Діловитість – знання справи, заповзятливість, тямущість.
3. Майстерність – високе мистецтво в якій-небудь області.
4. Тямущість – уміння зрозуміти значення, кмітливост.
5. Швидкість – стрімкість вчинків і дій, швидкість.
6. Зібраність – зосередженість, подтянутість.
7. Точність – уміння діяти, як задано, відповідно до зразка.
8. Працьовитість – любов до праці, суспільно-корисної діяльності, що вимагає напруги.
9. Захопленість – уміння цілком віддаватися якій-небудь справі.
10. Посидючість – старанність в тому, що вимагає довгого часу і терпіння.
11. Акуратність – дотримання у всьому порядку, ретельність роботи, старанність.
12. Уважність – зосередженість на виконуваний діяльності.
13. Далекоглядність – прозорливість, здатність передбачати наслідки, прогнозувати майбутнє.
14. Дисциплінованість – звичка до дисципліни, свідомість боргу перед суспільством.
15. Старанність – старанність, хороше виконання завдань.
16. Допитливість – допитливість розуму, схильність до придбання нових знань.
17. Винахідливість – здатність швидко знаходити вихід з скрутних положень.
18. Послідовність – уміння виконувати завдання, дії в строгому порядку, логічно струнко.
19. Працездатність – здатність багато і продуктивно працювати.
20. Скрупульозність – точність до дрібниць, особлива ретельність.

IV. Переживання, відчуття.

1. Бадьорість – відчуття повноти сил, діяльності, енергії.
2. Безстрашність – відсутність страху, хоробрість.
3. Веселість – безтурботно-радісне полягання.

4. Душевність – щира дружелюбність, розташована до людей.
5. Милосердя – готовність допомогти, пробачити із співчуття, людинолюбства.
6. Ніжність – прояв любові, ласки.
7. Волелюбність – любов і прагнення до свободи, незалежності.
8. Щирість – задушевність, щирість у відносинах.
9. Пристрасність – здатність цілком віддаватися захопленню.
10. Соромливість – здатність переживати почуття сорому.
11. Схвильованість – міра переживання, душевна турбота.
12. Захопленість – великий підйом відчуттів, захоплення, захоплення.
13. Жалісливість – схильність до відчуття жалості, співчуття.
14. Життєрадісність - постійність відчуття радості, відсутність смутку.
15. Любвеобільність - здатність сильно і багато кого любити.
16. Оптимістичність - життєрадісне світовідчуття, віра в успіх.
17. Стриманість – здатність утримати себе від прояву відчуттів.
18. Задоволеність – відчуття задоволення від виконання бажань.
19. Холоднокровність – здатність зберігати спокій і витримку.
20. Чутливість – легкість виникнення переживань, відчуттів, підвищена сприйнятливність до дій ззовні.

Етап II

Уважно розглянете якості особи, виписані вами з першого набору, і знайдіть серед них такі, якими ви володієте реально. Обведіть цифри при них кружком. Тепер переходите до другого набору якостей, потім до третього і четвертого.

Обробка.

1. Підрахуйте, скільки ви знайшли у себе реальних якостей (Р).
2. Підрахуйте кількість ідеальних якостей, виписаних вами (И), а потім обчислите їх процентне відношення:

Результати зіставляються з оцінковою шкалою.

	Рівні самооцінки						
	Неадекватно низький		Низький	Нижче середнього	Середній	Вище середнього	Неаде кватно високи й
<i>Варіант 1</i>							
<i>Чоловіки</i>	0 - 10	11 - 34	35 - 45	46 - 54	55 - 63	64 - 66	67
<i>Жінки</i>	0 - 15	16 - 37	38 - 46	47 - 56	57 - 65	66 - 68	69